

Національна академія наук України
Інститут історії України

О. І. ГУРЖІЙ

**ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ
ПІВДЕННИХ ГУБЕРНІЙ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
В ПОЛІТИЦІ КАТЕРИНИ ІІ**

Київ, 2017

Гуржій О.І.

Проблеми формування південних губерній Російської імперії в політиці Катерини II. – К.: Інститут історії України НАН України, 2017. – 76 с.

У брошурі йдеться про складні, часом трагічні, взаємовідносини між Росією, Туреччиною та Кримським ханством у контексті ролі в них Катерини II. Значну увагу приділено становищу українських і татарських жителів на півдні Російської імперії, які стали заручниками суспільно-політичних перепитів і збройного протистояння в останній третині XVIII ст.

Відповідальний редактор:

Смолій В.А. – академік НАН України

Друкується за ухвалою Вченої ради
Інституту історії України НАН України

З М І С Т

Кілька попередніх зауваг	5
§ 1. Сходження: загальні риси історіософського портрету Катерини II	9
§ 2. На шляху до Кючук-Кайнарджинського договору (1774)	19
§ 3. Південні території напередодні приєднання Криму (1774–1783)	31
§ 4. Від приєднання Криму до нової російсько-турецької війни	43
§ 5. Чергова російсько-турецька війна й останній період правління Катерини II	65
Кілька останніх зауваг	73

Кілька попередніх зауваг

Сучасні російські історики в своїх, з дозволу сказати, наукових писаннях останнім часом все частіше висвітлюють події минулого власного й сусідніх народів перевертом. До кожного з таких, очевидно, можна застосувати цитату з одного із творів нашого класика С. Васильченка: “Хтось через плече зазирнув йому в книжку і знову – в регіт. В його й книжка догори дригом”. Особливо це стосується Південної України, яку вони називають новоросійським краєм і пов’язують початок його бурхливого розвитку головно з іменем Катерини II. Ця тенденція, як відомо, не нова й має суб’єктивне, упереджене, суспільно-політичне підґрунтя. Вже в XIX ст., коли відбувався процес становлення історії як науки в Російській імперії, возвеличувалась цариця в освоєнні цього регіону. Причому такі поцінування (зрозуміло, за тих умов не могло бути інакше) робили не лише російські, а й українські дослідники. Серед останніх варто назвати О. Маркевича (1847–1903), котрий твердив: “В цьому відношенні можна без перебільшення ділити історію Новоросійського краю на два періоди: від створення світу і до імп. Катерини II і від імп. Катерини II до нашого часу”¹.

Звертаючись до новітніх дискусій щодо ролі Катерини II в історичній долі українців і її політики стосовно їхніх етнічних земель можна розмірковувати досить довго та в багатьох напрямках або аспектах, але незаперечним, на нашу думку, є той факт, що вона і населення, і території, котрі були ними

¹Маркевич А.И. Южная Русь при Екатерине II. – Одесса, 1893. – С. 2.

освоєні, вважала власністю імперії, яку й уособлювала. Втім ставлення до України цієї вінченосної жінки, посівшої трон завдяки інтригам і вбивству, нічим не різнилось від сприйняття інших “провінцій”, куди ступав важкий чобіт російського воїна-завойовника і вони хоч на мить потрапляли в залежність від царської корони та зловісного двоголового орла. В такому випадку процес “імперіозації” та русифікації ставав неминучим, а результат залежав лише від часу. Цьому маємо яскравий приклад-підтвердження. Так, у “інструкції” генерал-прокурору (з 1764 р.) О. В’яземському (1727–1793), який опікувався фінансами, юстицією та внутрішніми справами, Катерина II однозначно заявила: “Малая Росія, Лифляндия и Финляндия суть провинции, которыя правятся конфирмованными им привилегиями; нарушить оныя отрешением всех вдруг весьма непристойно-б было; однако ж и назвать их чужестранными и обходиться с ними на таком же основании – ест больше, нежели ошибка, а можно назвать с достоверностью глупостью. Сии провинции, так же Смоленскую* надлежит легчайшими способами привести к тому, чтоб оне обрусели и перестали бы глядеть как волки в лесу. К тому доступ весьма легкий, если разумные люди избраны будут начальниками в тех провинциях. Когда же в Малороссии гетмана не будет, то должно стараться, чтобы век и имя гетманов исчезло, не токмо-б персона какая была произведена в оное дворянство”².

*Стосовно України, Лифляндії та Фінляндії – зрозуміло: інші країни, народи, мова. Смоленщина ж була заселена переважно білорусами. Тому – то німкеня імператриця вважала їх небезпечними осередками сепаратиських настроїв.

² Собственноручное наставление князю Александру Вяземскому императрицы Екатерины II // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских. – СПб., 1858. – Кн. 1. – С. 104; Бумаги императрицы Екатерины II, хранящиеся в Государственном Архиве министерства иностранных дел // Сборник императорского Русского исторического общества (далі – Сборник РИО). – СПб., 1871. – Т. VII. – С. 348.

На відміну від Гетьманщини та Слобідської України імперському урядові було важче нищити запорозькі “сепаратиські порядки” в інтересах великодержавності, бо Запорозька Січ, з її просторими луками та степами, примикала до вкрай ворожих йому татарських поселень. За Катерини II, з її погляду, Запорожжя перестало виконувати одну з головних функцій свого історичного функціонування, а саме перетворилось з форпосту боротьби християнського Сходу з мусульманством на звичайні “провінційні території”. Росія вже не так боялася Туреччину, як раніше, бо змінила тактику та стратегію ведення війни, більше покладаючись на зовнішні врегулювання відносин, ніж збройне протистояння.

Уряд Катерини II поступово відбирав землі в запорожців і наділяв ними всілякого роду іноземних колоністів, які, в свою чергу поширювали тут власні захоплення. Користуючись слушною нагодою, до них долучались донські козаки. Це неабияк загострювало ситуацію в сфері аграрних відносин, спричиняло постійні суперечки, а то й збройне протистояння за угіддя. За тих обставин у вирішенні проблеми центральні органи влади приставали на бік, як правило, не запорожців. Останні ж бачачи відверту несправедливість стосовно своїх прав, силоміць повертали свої землі, через що безпорядків ставало ще більше. В зв'язку з цим, хитромудра імператриця звертала свої погляди на запорозьку еліту, на найвпливовіших її представників, які, в даному випадку, співчутливо ставились до спроб царської влади навести лад на місцях. А тому нищення традицій, стародавніх прав і привілеїв козацтва наростало.

Та і внутрішній розвиток Запорожжя в XVIII ст. багато в чому співпадав із загальними тенденціями загальноімперського масштабу. Зокрема, відчуваючи неможливість впорядкування усіх своїх “вольностей”, тамтешні козаки давали в оренду, а то й безкоштовно, великі земельні масиви колоністам,

особливо вихідцям з різних куточків України. Нерідко нових господарів вони перетворювали на власних селян з відповідними зобов'язаннями "послушенства". Тобто прогресував процес соціальної залежності виробників сільськогосподарської продукції, що само по собі готувало й зміцнювало підґрунтя для встановлення кріпосницьких відносин.

Таким чином, можна погодитись з думкою О. Маркевича про те, що по суті всі нові порядки, заведені Катериною II на Запорозжжі, стали продовженням попереднього історичного розвитку, але в найгірших його проявах. Однак вони забезпечили участь Південної України в подальшому прогресі російського життя³.

³ Маркевич А.И. Южная Русь при Екатерине II. – С. 7.

§ 1. Сходження: загальні риси історіософського портрету Катерини II

Оцінюючи в загальних рисах царювання Катерини II (28 червня 1762 – 6 листопада 1796) для Російської імперії, історик Євген Белов у захваті зазначив, що воно стало ледь не найчудовішим: “темні й світлі боки його мали величезний вплив на подальші події, особливо на розумовий і культурний розвиток країни”⁴. Можливо для соціальної й політичної еліти воно було і так, з її непомірною любов’ю переймати все іноземне – німецьке, французьке, пруське та ін. Проте мало чого позитивного воно дало для простого російського люду і середніх прошарків, пригнічених загальною неосвіченістю, кріпосницькими відносинами, періодичним зростанням податків, частим політико-адміністративним реформуванням і, нарешті, безмірним самодурством місцевих поміщиків.

Для українців було зроблено Катериною II дуже багато, але переважно не на їхню користь: остаточно скасовано інститут гетьманства та ліквідовано будь-які залишки національної автономії; повсюдно запроваджено кріпосне право у його найгрубіших формах; фактично дозруйновано регіональну самостійну освіту; знищено “вольності” Запорозжя, посилено рекрутські повинності й набори, в черговий раз (після Петра I) поставлено на коліна місцеве духовенство; поневолено найбільш продуктивний у економічному відношенні клас козацтва; і хіба, як кістку собаці, кинуту напівдобровільно дворянство шляхті й старшині.

⁴ Белов Е. Екатерина II // Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. – Т. XI^А: Евреиновы – Жилон. – СПб., 1894. – С. 570.

Вважаємо цілком слушно Тарас Шевченко в своїй безсмертній поетичній комедії “Сон” поцінував діяння Петра I та Катерини II стосовно українців так:

Це той перший, що розпинав
Нашу Україну,
А вторая – доконала
Вдову сиротину.
Кати! кати! людоїди!
Наїлись обоє,
Накралися; а що взяли
На той світ з собою?⁵

Стосовно деяких біографічних даних і здібностей, зокрема інтелектуальних, Катерини II у документальних матеріалах, мемуарах й історичній літературі маємо численні розбіжності. І хоча це не є предметом нашого студіювання, зазначимо окремі з них. Так, згадуваний вище Є. Белов, стверджував, що вона народилась 24 квітня 1729 р.^{*}, а “від природи” була обдарована великим розумом і сильним характером. Сучасний же український дослідник Олексій Путро назвав іншу дату – 21 квітня того ж таки року. Про її “таланти” та лицемірство він висловлювався доволі стримано, “академічно”. В цілому позитивізм стосовно імператриці наповнена двотомна праця російського історика Олександра Брикнера “История Екатерины Второй”, ілюстроване видання, що побачило світ спочатку німецькою, а потім і італійською мовами⁶.

⁵ Шевченко Тарас. Сон (Комедія) // Зібрання творів: У 6-ти т. – Т. 1: Поезія 1837–1847. – К., 2003. – С. 274–275.

* Тут і далі всі дати подаються головним чином за старим стилем.

⁶ Порів.: Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века: некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития. – К., 1988. – С. 109–126; Путро О.И. Катерина II, Катерина II Олексіївна та її політика стосовно України // Енциклопедія історії України. – Т. 4: Ка–Ком. – К., 2007. – С. 132–134; Брикнер А. История Екатерины Второй. – Т. 1–2. – М., 1991 (Репринтне відтворення вид-ня. – СПб., 1885).

Проте в даному випадку нам більше імпонує чітка, конкретна і неопозбавлена емоціонального накалу характеристика українського історика, громадського діяча, представника давнього козацько-старшинського роду Олексія Маркевича (1847–1903). Зокрема, він стверджував: неможливо німецька принцеса Софія-Фредеріка-Августа з династії Ангальт-Цербст* за молодих років здобула поверхове виховання в космополітичному дусі, а тому могла вийти заміж за чоловіка будь-якої національності, через що доля її склалася б не передбачено. Отримавши відомості про можливе надання їй російської корони, вона не тільки жадібно очікувала та нестерпно бажала цього, а й належним чином готувала себе. Потрапивши до Росії, в царську родину, після значних “неприємностей” у своїй сім’ї й при дворі на батьківщині, вона допитливо приглядалась до нової їй суспільно-політичної ситуації, вивчала оточення, багато читала й працювала над собою, підбирала наставників освічених і більш розвинутих розумово, ніж сама⁷.

Вийшовши заміж за Петра III Федоровича, також вихідця з Німеччини, людину слабохарактерну з низьким рівнем освіти, Катерина II не поділяла його примітивні захоплення й досить швидко перейшла від читання романів до більш серйозної літератури, наприклад, історичної та філософської, почала цікавитись державними справами. Створила власний гурток “за інтересами”, до якого ввійшли найбільш довірені особи. Серед останніх спочатку виділявся князь Микола Салтиков, пізніше вихователь великих князів Олександра та Костянтина Павловичів (з 1783), потім Станіслав Понятовський, в майбутньому – польський король.

* В деякій довідковій літературі її ім’я чи то помилково, чи то спрощено подавалось як Ангальт-Цербтська.

⁷ Маркевич А.И. Южная Русь при Екатерине II. – С. 9.

Не дуже добре склалися стосунки німецької принцеси з діючою імператрицею Росії Єлизаветою Петрівною (1741–1761). Так, коли у неї народився син Павло, остання взяла дитину до себе на “виховання” й рідко дозволяла матері бачитися з ним. Після смерті Єлизавети, становище Катерини не лише не поліпшилось, навпаки, погіршилось через постійні непорозуміння з Петром III і численні інтриги придворних навколо неї. Переворот у владі 28 червня 1762 р., здійснений за допомогою гвардії, позбавив нову імператрицю не тільки багатьох внутрішніх проблем, але й звільнив від обтяжливих стосунків з чоловіком, якого відправили в Ропшу, де він незабаром і загинув від рук опозиціонерів (7 липня 1762 р.)⁸.

Наведемо кілька цікавих фактів, пов’язаних з описаними подіями вступу на престол. Сповнений ілюзій на щасливе майбутнє український гетьман Кирило Розумовський і російський державний діяч, письменник Григорій Теплов тоді долучилися до партії на підтримку Катерини⁹. Більше того, за наказом володаря булави останній завчасно і продумано склав проект Маніфесту про вступ на імператорський трон, який видрукували у видавництві Академії наук¹⁰. Теплов у спілці з Олексієм Орловим і князем Федором Барятинським знаходилися у палаці в Ропші в той момент, коли було прийняте рішення задавити Петра III. Отже, вся провина за скоєний злочин, лягла на названих осіб¹¹.

⁸ Письмо Екатерины II к Понятовскому // Записки императрицы Екатерины II. – М., 1990. – С. 268–277; Бильбасов В.А. История императрицы Екатерины II. – Т. 1: Екатерина до воцарения, 1729. – Берлин, 1900. – X, 659 с.

⁹ Василенко М. Г.Н. Теплов і його “Записка о не порядках в Малороссии” // Записки Українського наукового товариства в Києві. – Кн. IX. – К., 1911. – С. 18.

¹⁰ Васильчиков А.А. Семейство Разумовских: В 4-х т. – Т. 1. – СПб., 1880. – С. 297–298.

¹¹ Там же. – С. 299.

В Маніфесті ж, писаного 6 липня, роз'яснено доцільність передачі корони Катерині II і зроблена вкрай негативна оцінка діянь Петра III¹². За свій вчинок Г. Теплов отримав велику грошову винагороду, наближення до вищої особи в державі й перетворився на одного з головних керівників у її кабінеті. 9 липня 1768 р. його призначено сенатором.

Сувора школа життя і набутий життєвий досвід допомогли жінці вийти з досить скрутної ситуації, хоча різні недобрі чутки й мовчазні підозри стосовно її приходу на престол будуть супроводжувати її до кінця правління. Ставши імператрицею в 33 роки, вона, і це слід визнати, своєю імпазантною зовнішністю, показовою толерантністю приваблювала широке коло людей, яких потім вміло використовувала. Набуті знання, хоча й не досить глибокі, дозволяли їй вправно орієнтуватися у суспільно-політичних колізіях, намічати та реалізовувати грандіозні плани, проявляти наполегливість у діях тощо. Треба віддати їй належне і в умінні розраховувати наперед власні заходи, при цьому часто застосовуючи засади маккіавелізма.

Водночас імператриця багато в чому імітувала турботу про добробут всього населення держави, оглядаючись на можливе сприйняття своєї діяльності відомими європейськими публіцистами, письменниками, вченими й іншими освідченими особами. Зокрема, тільки-но посівши престол, вона довідалась, що найвідоміше видання французької енциклопедії засудив паризький парламент за “безбожжє” і забронював її подальший друк. Тому імператриця запропонувала Вольтеру та Дідро завершити розпочату справу в Ризі. Крім того, загальновідомі її інтелектуальні стосунки з Вольтером,

¹² Семенов П.Н. Биографические очерки сенаторов по материалам собранным П.И. Барановым. Теплов Григорий Николаевич // Чтения в Имп. обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Кн. II. – 1886. – С. 19–20.

їхнє періодичне листування, аж поки останній глибоко не розчарувався у візаві¹³.

Катерина II особисто зізналась у найближчому оточенні, що не байдужа до слави, любить бути “на людях”. Утім критику не любила і хто звертав увагу на її прорахунки чи недоліки, відсторонювала від себе. Зауваження не прощала і не забувала. Коли корабель відправлявся за кордон, вважала це за успіх держави й особисте досягнення, в колонізації земель вбачала загальне благо, незалежно яким чином вона здійснювалась, при будівництві храму прагнула до масштабів найбільших у світі, мовляв, знай наших¹⁴.

У аспекті господарського становища в країні, слід зазначити таке: імператриці дісталась порожня казна; монопольна система в торгівлі й промисловості неабияк обмежувала розвиток обох галузей; “промислові” та кріпосні селяни жили чутками про волю, що також не сприяло активізації економіки; посполиті, наближені до західного кордону, взагалі тікали на територію Речі Посполитої, шукаючи прихисток у тамтешніх можновладців, незважаючи на релігійний гніт. Прикметно, що в 1764 р. Катерина II наказала кн. Олександрю В’яземському, посланого на уральські заводи, з подвійною метою: залагодити стосунки з бунтівними виробниками та їхніми господарями, а також для вивчення питання про вигоду вільної праці порівняно з примусово найманою¹⁵.

Певної “каламуті” до статусу нової владичиці додавала ситуація з правами на престол її сина. Адже за діючим законодавством саме він мав його посісти. Проте Катерина II

¹³ Бильбасов В.А. Дидро в Петербурге. – СПб., 1884. – 325 с.; Европейские писатели и мыслители. – Ч. IV: Вольтер и Екатерина II / Изд. В.В. Чуйко. – СПб., 1882. – 242 с.

¹⁴ Маркевич А.И. Указ. соч. – С. 10.

¹⁵ Письмо императрицы Екатерины II князю Репнину 17 октября 1764. Собственноручно // Сборник РИО. – СПб., 1870. – Т. V. – С. 134–136.

добре усвідомлювала, що у такому разі малолітній Павло стане слухняним зряддям у політичних комбінаціях різних партій і угруповань при дворі, на кшталт правління Петра II. Не вирішувало проблему й регентство, бо не гарантувало міцність і довготривалість влади. Адже сумне завершення кар'єри тимчасових володарів і фаворитів таких, як Меншиков, Бірон, Анна Леопольдівна, ще яскраво пам'яталось багатьма тоді діючих сановних персон. Тому-то восени 1762 р. вона й здійснила найважливіший у своєму житті крок – коронувалась.

І як це не дивно, випадок спроби чергового державного перевороту в літку 1764 р., лише зміцнив її державницькі позиції. Тоді поручик смоленського піхотного полку Василь Мирович, представник давнього козацького-старшинського роду на Переяславщині, спробував визволити з Шліссельбурзької фортеці Іоанна Антоновича – сина Анни Леопольдівни та Антона-Ульріха Брауншвейського, щоб проголосити імператором. При цьому він переслідував власні корисні інтереси: можливість збагатитися та здобути славу. Проте захід провалився: Іоанна Антоновича караульний солдат застрелив при спробі втечі, а В. Мировича заарештували і за вироком суду стратили¹⁶.

Всі ці перипетії, невтішні звіти адміністраторів з регіонів, розмови в оточені, офіційні ознайомчі поїздки імператриці по території держави, засвідчили надзвичайний хаос, який запанував у Росії після смерті Петра I. А тому нагальна потреба всебічного реформування існуючих порядків не викликала у Катерини II жодних сумнівів.

Проте вона одразу наштовхнулась на серйозне протиріччя: в суспільстві, з одного боку, очікували позитивних “новшевств”, з іншого боку, особливо це стосувалося соціальної

¹⁶ По делу Мировича (1764 г.) // Сборник исторических материалов и документов, относящихся к новой истории России XVIII и XIX века / Изд. М. Михайлов. – СПб., 1873. – С. 307–311; Бильбасов В.А. “Шлиссельбургская нелепа” // Исторический вестник. – 1888. – № 5.

еліти, прагнули спокійної та консервативної “старовини”. Останнє володарка, вихована на західноєвропейській літературі в дусі раціоналізму, сприймала вкрай негативно, хоча і мусила враховувати в своїй діяльності.

Фактично від самого початку володарювання в Катерини II формувалася ідея “переформування” суспільства на більш демократичних засадах, – щоб представники різних станів не лише висловлювали свої потреби, а й безпосередньо долучались до їхнього вирішення. А тому 16 грудня 1766 р. вона видала маніфест про скликання Комісії з складання Нового уложення. На думку Василя Сергієвича, це була ініціатива власне імператриці, нав'язана прочитанням, зокрема праці французького просвітителя Шарля-Луї Монтеск'є (1689–1755) “Про дух законів” (1748)¹⁷. Практично вона передбачала зміни на засадах деяких положень західноєвропейської просвітницької теорії.

Безпосередньо Катерина II, прагнула виробити таку загальну систему управління, яка б вдовільнила б потреби будь-якої держави. Її головними критеріями повинні бути, як це видно з наказу імператриці депутатам Комісії з складання Нового уложення (1767–1768)¹⁸, такі:

- 1) доволі ліберальне, як для свого часу та ситуації, керівництво;
- 2) готовність громадян виконувати закони із “задоволенням”;

¹⁷ Сергеевич В.И. Откуда неудачи Екатерининской законодательной Комиссии // Вестник Европы. – 1878. – № 1.

¹⁸ Наказ императрицы Екатерины II, данный комиссии и сочинении проекта нового Уложения. – СПб., 1907. – 23 с.; Максимович Г.А. Выборы и указы в Малороссии в Законодательную Комиссию 1767 г. – Нежин, 1917. – Ч. 1. – 279 с.; Путро О.І. Деякі питання соціально-економічної і політичної історії Лівобережної України в другій половині XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1985. – № 7. – С. 71–77.

3) рівність усіх перед законом;

4) необхідність поділу влади за функціями: законодавчі, виконавчі, судові.

Як відомо, з цього мало було реалізовано – більше банальності, ніж дійсності. Проте проявлено живий інтерес до потреб суспільства та неординарність, “свіжість” думок.

Найбільший “лібералізм” проявився в імператорському маніфесті від 6 липня 1762 р., відразу після коронації, але він досить швидко “стерся” в пам’яті й незабаром змінився на неприховану боязливість усіх республіканських доктрин. Конкретний прояв цього – у власноручному обмеженні поширення особисто запропонованого Наказу депутатам, більш того – переслідування осіб, котрі дозволяли собі “дерзкість” пізніше пропагувати його зміст.

Парадокс полягав у тому, що освічений абсолютизм, який нібито репрезентувала Катерина II, насправді передбачав (і втілював!) централістичне, більше того – бюрократичне, облаштування державного управління. Причому в тогочасному соціумі вірили: при бажанні уряду і за допомогою вже існуючих органів адміністрації можна реформувати у потрібному напрямі всю вертикаль влади і, навіть, усунути недоліки суспільного ладу. Проте за однієї обов’язкової умови – домінування прерогатив і інтересів дворянства, його певної “модифікації”. Адже “благородний”, привілейований стан потужно впливав на зміни в політиці і функціонуванні урядів, власне зробив Катерину II володаркою з необмеженими можливостями в керуванні однією з найбільших імперій у світі.

Кардинальна суперечність крилася в проголошених ідеях “на горі” і практиці життя “внизу”. Адже не можливо було “ліберально-демократично” змінити кріпосницькі відносини в країні, не скасувавши на законодавчому рівні підґрунтя для їхнього існування. Гірка іронія, наприклад, сприйняття “в народі” ідеї рівності людей полягала в різному розумінні її суті

окремими станами. Зокрема представництво купецтва, ознайомившись з нею в наказах депутатів Законодавчої комісії 1767–1768 рр., почало вимагати для себе “рівності” в правах з дворянством, тобто дозволу носити мундири та шпаги та володіти селянами (фактично – кріпаками).

Діяльність уряду також зумовила появу численних протиріч у суспільстві. Адже не можливо втілювати в життя ідею рівності і видавати укази, згідно яких селян за скарги на поміщиків, “за продерзости” (без суду та слідства) слід відправляти на каторжні роботи і поселення у Сибір, або за власним розсудом у будь-який час віддавати у рекрути¹⁹. Зрозуміло: протиріччя між політичними свободами і функціями самодержавства слід було усунути, природно, на користь останнього. Певною мірою “лібералізм” полишили на розсуд представників культурницької еліти: літераторів, освітян, духовенство та ін.

Виходячи з такої ситуації, місцеві (в нашому випадку – національні, українські) установи мали зникнути через всевладні принципи централізації та однотипності, а регіональний сепаратизм – поступитися місцевим великодержавним засадам, а конкретніше – русифікації.

Отже, з приходом до влади Катерини II, для українців настав період повного реформування їхнього суспільно-політичного життя.

¹⁹ Генваря 17, 1765 г. Сенатский, по височайше утвержденному докладу – О приеме Адмиралтейской коллегией присылаемых от помещиков для смирения крепостных людей, и об употреблении их в тяжелую работу // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XVII. – № 12311; Генваря 28, 1766 г. – Именной, данный Сибирскому губернатору. Об определении присылаемых на поселение за продерзости помещичьих людей, в военную службу. – № 12556; Августа 22, 1767 г. Сенатский. – О бытии помещичьим людям и крестьянам в повиновении и послушании у своих помещиков, о неподавании челобитен в собственные ея Величества руки. – Т. XVIII. – № 12966. – С. 334–335.

§ 2. На шляху до Кючук-Кайнарджинського договору (1774)

Від початку свого правління імператриця приділяла головну увагу кільком основним аспектам: по-перше, залагодженню політичної ситуації в Росії і, насамперед, поліпшенню враження “в народі” про її прихід до влади; по-друге, ознайомленню з наболілими соціально-економічними проблемами загалом у державі; по-третє, вивченню досягнень західноєвропейської культури. А тому питання, пов’язані з південним прикордонням опинилися на другому плані, тимчасово менш важливими. Проте незабаром у неї почали формуватися задуми: забезпечити на південному напрямку “природні кордони”; убезпечити населення від набігів кримських татар; якнайкраще долучити землі Причорномор’я та Північного Приазов’я до народногосподарського розвитку Росії²⁰.

Такі наміри формувались не на порожньому місці, а в середовищі політичної еліти Росії й у першу чергу в найближчому оточенні імператриці. Так, у 1762 р. з’явилась “записка” анонімного автора “Про Малу Татарію”²¹. В ній відверто обмірковувалась доцільність захоплення Кримського півострова та підкорення місцевого населення. Схожі ідеї висловлював державний діяч, дипломат, князь Олександр Безбородько – виходець із заможного українського старшинського роду у трактаті “Картина или краткое известие о российских с татарами войнах и делах, начавшихся в половине десятого века и почти безпрерывно через восемьсот лет продолжающихся”²².

²⁰ Маркевич А.И. Южная Русь при Екатерине II. – С. 17.

²¹ Известия Таврической ученой архивной комиссии (далі – ИТУАК). – Симферополь, 1916. – № 53. – С. 190–194.²² Див.: Додаток до твору Н. Григоровича “Канцлер кн. Безбородько” // Сборник РИО. – СПб., 1879. – Т. XXVI. – С. 339–370.

Дипломат другої половини XVIII ст. Петро Бакунін у суспільно-політичному творі “Рассуждения” запропонував деякі принципові нюанси приєднання Криму до імперії та зміни в його населенні. Безпосередньо він зазначив, що необхідно: “... заготовити, крім звичайного провіанту, велику кількість усякого хлібу немеленого... і всякого роду лісів (деревини. – *О.Г.*), придатних для спорудження селянських будинків, також велику кількість усяких інструментів, необхідних у господарстві селянському як-от: сох або плугів, кіс, серпів, сокир...”. Стосовно жителів автор пропонував залишити в Криму на “вічне поселення” 20 тис. піхоти та 10 тис. кінноти. При цьому “всіх солдатів і драгунів, які зостануться в Криму, якщо можна, поженити, щоб із часом їхні сини батьківські місця заступити могли”²³. Також ним було запропоновано переселити на півострів 10 тис. хліборобів з категорії державних і монастирських селян (конкретно стосовно поміщицьких підданих мова не йшла). Фактично переміщення державних селян і передача їх поміщикам на місцях означало поширення кріпосницьких відносин у регіоні. Головна ж його ідея полягала в тому, що – селяни освоюють землі, а знатні люди ними “користуються...”

Певне уявлення про етнічний склад населення у межах південного регіону дають статистичні відомості по так званій Новоросії, або Новоросійському краю* 1763–1764 рр. Перепис охопив тільки чоловіче населення і виявив у наявності таку кількість людності²⁴:

²³ ИТУАК. – Симферополь, 1918. – № 56. – С. 111–112.

* Історична область у Південній Україні й частково Південній Росії від другої половини XVIII ст. Термін “Новоросія” з’явився у зв’язку із штучним створенням Новоросійської губернії (1764). Спочатку ототожнювався з Новоросійською й Азовською губернією, пізніше з Катеринославським намісництвом.

²⁴ Кабузан В.М. Чисельність та національний склад населення Новоросії в 60–80 роках XVIII ст. // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 144–147.

Народи	Кількість	Відсотки
Всього	67730	100,00
<i>В тому числі:</i>		
українці	50672	74,81
росіяни	8164	12,05
“волохи”	6227	9,19
серби	1410	2,08
поляки	564	0,83
болгари	165	0,24
угорці	90	0,14
німці	62	0,09
татари	39	0,06
грузини	37	0,06
греки	28	0,04
інші	272	0,24

Слід зазначити, що українці значно переважали чисельно представників усіх інших національностей, зокрема і росіян у кілька разів. А на території Російської імперії вони становили близько 15% її загального населення.

За іншими даними, близько 1760 р. населення регіону становило близько 26 тис. душ чол. статі, поселень налічувалось 122, наділів для поселень 135 і 31 монастир. Саме тоді активізувалася торгівля з Туреччиною і Кримом, куди поставлялись металеві вироби, наприклад, посуд і гвіздки, а також

²⁹ *Марасинова Е.Н.* Вольность российского дворянства (Манифест Петра III и сословное законодательство Екатерины II) // Российская история. – 2007. – № 4. – С. 21.

³⁰ *Фаизова И.В.* «Манифест о вольности» и служба дворянства в XVIII столетии. – М.: Наука, 1999. – С. 94.

канати, холсти, масло, рогата худоба тощо. Звідти ж надходили овеча вовна, папір, фрукти, вино, зброя та інші товари.

Різниця ж у кількості населення, найімовірніше, пояснюється масовим переселенням людності протягом 1761–1763 рр.

Безперечно, захоплення все нових земель, постійно воюючою, Російською імперією в останній третині XVIII ст. об'єктивно сприяло зміцненню позицій політичної й соціальної еліти, в першу чергу, дворян. Проте воно зумовлювало поширення на них здебільшого не прогресивні на той час буржуазні відносини, а консервативні, феодальні. Лише деякі положення Кючук-Кайнарджийського договору, зокрема про чорноморську торгівлю, певною мірою передбачали розвиток капіталізму в цій галузі. Водночас пересування кордонів Росії не без участі українців до Північного Причорномор'я обумовило новий етап в історії обох народів, формування між ними не завжди однозначних відносин.

Від середини XVIII ст. царська армія все щільніше наближалася до Чорноморського узбережжя. Цей процес супроводжувався певним адміністративно-територіальним реформуванням на новопридбаних землях з метою зміцнення позицій імперії. Нерідко для цього не вистачало власного населення, тоді використовувались іногородці – іноземці-переселенці. Так, у 1764 р. новосербський корпус, реорганізований у царські полки, було долучено (разом з дружинами та дітьми вояків) до створення Новоросійської губернії. Водночас Слов'яно-Сербію*

* Створена 1753 р. царським урядом для зміцнення південних кордонів Російської імперії з метою захисту від турецько-татарських нападів. До її складу ввійшли частини територій нинішніх Луганської, Донецької та Полтавської областей. На сході межувала із Землею Війська Донського, на заході – Запорозькою Січчю, на півночі – Полтавським та Ізюмським полками, на півдні – Кримським ханством. Сербські військові загопи на чолі з полковником Р. Прерадовичем та І. Шевичем становили лише частину населення області, основну ж масу жителів репрезентували українці, чимало було росіян.

разом з Українською лінією* перетворено на Катеринославську провінцію, а в адміністративному відношенні підпорядковано владі Новоросійської губернії²⁵. Простір “Новосербії” досягав 1421000 десятин, який було поділено на 7 округів, по 100 ділянок у кожному (з них по 52 для військових). У наступному році губернію поділили на три провінції: Єлизаветську, Катериненську та Бахмутську. Число переселенців з 38000 чол. у 1764 р. збільшилось до 52000 чол. у 1768 р., і це не враховуючи місцевих чиновників, дворян, духовних і військових осіб (які виконували постійну службу в гусарських і пікінерних полках. Загалом же людності налічувалось близько 100 тис. чол.

Спроба Катерини II поєднати на одній території господарювання представників трьох етносів – українців, росіян і сербів – зумовило між ними періодичні гострі непорозуміння і, навіть, локальні збройні сутички, за землю, домінування в побуті.

Від середини 60-х років імператриця все чіткіше усвідомлювала необхідність встановлення нових зручних комунікацій із західноєвропейськими регіонами. Вона добре розуміла зацікавленість у цьому питанні заможних верств населення як України, так і Росії, особливо тих, які мешкали на чорноземних територіях, що географічно тяжіли до Чорного й Азовського морів. Природні й людські ресурси дозволяли набагато

* Система укріплень, яка будувалась протягом 30–60-х років XVIII ст. з метою захисту Гетьманщини та Слобожанщини від систематичних грабівницьких вторгнень кримських і ногайських татар. Довжина Української лінії, котра починалася від Дніпра, проходила по течії р. Орлі та її притокам, йшла по р. Березі до впадіння у Сіверський Донець, досягала близько 285 км.

²⁵ Багалій Д.І. Заселення Південної України (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. – Харків, 1920. – 110 с.; Загоровский Е. Очерки истории славянской колонизации в Новороссии в XVIII в. // Военно-исторический вестник. – Кн. 1, 4, 1912; Кн. 1. – 1913.

збільшити тут сільськогосподарське виробництво, активізувати реалізацію його продукції через торгівлю, але кордони з іноземними державами перешкоджали цьому. В кінцевому результаті це гальмувало розвиток продуктивних сил в усьому південному регіоні імперії, держави в цілому.

В зв'язку з цим, як через об'єктивні, так і суб'єктивні причини, Катерина II виношувала агресивні, загарбницькі плани щодо Туреччини та її васала – кримського хана. Правда, з іншого боку спостерігались схожі наміри стосовно Росії. Султан і його оточення намірились відсунути демаркаційну лінію подалі від Чорного й Азовського морів, що неодмінно передбачало збройний конфлікт між сторонами з метою загарбання значних чужих територій.

У політичному сенсі перевага була на боці Османської імперії, бо її через негативне ставлення до зміцнень позицій Росії в регіоні, підтримували кілька потужних європейських держав, наприклад, Франція й Австрія. Їхні уряди наполегливо заохочували султана до загострення конфлікту й збройного розв'язання чорноморсько-азовської проблеми.

В зв'язку з цим царський уряд здійснив кілька вдалих заходів, спрямованих на зміцнення становища Росії на міжнародній арені. Зокрема, ним 1764 р. підписано союзну угоду з Пруссією, за таємними статтями якої остання зобов'язалась не лише дипломатично підтримувати дії московської влади, а й надавати їй економічну допомогу в разі війни проти Туреччини й Кримського ханства. Схожий за суттю договір царський уряд укладав із Данією. Торговельна ж домовленість про співпрацю з Англією 1766 р. також передбачала політичне сприяння, а конкретно, підтримку заходів Катерини II щодо Польщі й Швеції. Проте міжнародний статус Росії від того не набагато поліпшився, бо її войовничі зазіхання було добре відомі в цивілізаційному світі²⁶.

²⁶ Історія Української РСР: У 8-ми т., 10-ти кн. – Т. 2. – К., 1979. – С. 480.

Якже імператриця та її уряд планував використати українців у майбутніх бойових діях. Насамперед, у межах країни передбачалось зосередити численні підрозділи російської армії, утримання яких частково покладалось і на місцеве населення. Зокрема розміщення тилових служб мало б забезпечити постійне функціонування складів провіанту, фуражу, озброєння та боєприпасів. Селянам відводилась роль головного постачальника харчів для царських вояків і корму для їхніх коней. Посполиті та рядові козаки зобов'язувались до надання необхідного транспорту для підвезення усього необхідного як у тилу, так і на театрі збройного протистояння.

Як одну з гострих проблем, було визначено постачання транспортних засобів, бо їх армія потребувала дуже багато. Їх мала забезпечувати Лівобережна Україна і частково Новоросійська губернія. Крім того, українців південного регіону планувалось безпосередньо долучити до участі у війні. Так, у 1764 р. на базі Новослобідського та Бахмутського, частково Миргородського та Полтавського полків, а також з державних посполитих, переведених у статус військових поселенців, було створено пікінерські підрозділи (Єлизаветградський, Дніпровський, Донецький і Луганський). За штатним розкладом вони співпадали з гусарськими полками²⁷.

Ландміліцькі підрозділи комплектували з однодворців Української лінії (10 піхотних і 1 кавалерійський полки), що налічували близько 22 тис. чол. У 1769 р. їх ліквідували, а особовий склад перевели до регулярної армії.

У майбутній війні царське командування планувало також використати додатково козаків Лівобережжя (до 3 тис.) і частково Правобережжя.

Вже на початку російсько-турецької війни, яку офіційно оголосила вища влада Османської імперії 25 вересня 1768 р.,

²⁷ Петров А. Война России с Турцией и польскими конфедератами. – Т. 2. – СПб., 1886. – 412 с.

проходило формування корпусу з лівобережного козацтва (12 тис. чол.), а з жителів Правобережжя – окремого, так званого, добровільного полку. В березні 1769 р. до складу діючої армії долучили запорозьке військо (7,5 тис. кінних і 5,8 тис. піших козаків). Кіннота становила головний бойовий загін, а піхоті відводилась допоміжна роль, в основному охоронна служба на сухопутних кордонах Запорожжя, частково – для дій на човнах – “чайках”²⁸.

Поминаючи ретельний опис перебігу подій власне війни, бо це належним чином уже зроблено в історіографії, зосередимось головним чином на планах і заходах у ній царського уряду стосовно південних регіонів. Згідно стратегії, розробленою спеціальною радою в Петербурзі в листопаді 1768 р., було створено дві великі російські армії, Першою (головною), якою командував О. Голіцин, планувалось оволодіти Хотиним і наступати в південному напрямку, щоб окупувати Молдову та Валахію і вийти до Дунаю. Друга армія на чолі П. Румянцева мала забезпечити прикриття лівого флангу збройних сил Голіцина, блокувати Кримський півострів і захопити Північне Приазов'я. На Кубань і Кавказ направлено окремих корпус. Також передбачалось переправити з Балтійського моря в Середземне потужну ескадру з десантом.

Чисельність Першої армії (район базування – Київ) планувалось довести до 80 тис., Другої (розташування між Полтавою та Бахмутом) – до 40 тис. Не спромігшись реалізувати задумане, царське військове керівництво спровокувало в січні 1769 р. напад 100-тисячної татарської кінноти на територію Новоросійської губернії та Запорожжя. Один татарський загін (у 30 тис.) відокремився і рушив на Бахмут, другий (близько

²⁸ Апанович Е. Запорожское войско, его устройство и баевые действия в составе русской армии во время русско-турецкой войны 1768–1774 гг.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. – К., 1949; Шпитальов Г. Військова служба запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах 1735–1739 та 1768–1774 років. – Запоріжжя, 2004.

20 тис.) – повернув до верхів'я р. Орель. Водночас інша половина армії на чолі з ханом Крим-Гіреєм з району Балти вдерлася на Єлизаветську провінцію і незабаром направились у Правобережну Україну.

Невдовзі перший і другий загони зазнали поразки й поспіхом відступили до Криму. Хан із своїм військом найдалі просунувся в межі України (до Ладижина). Нападники спустошили Чечельник і Тростянець, околиці Черкас і Чигирина, спалили села на Правобережжі і через відсутність тут царських підрозділів, фактично неушкодженими в кінці січня повернулись у межі турецьких володінь.

Протягом квітня–вересня 1769 р. Перша армія, що налічувала 44,5 тис. чол. діяла в напрямку Хотина, проте переважно невдало, і змогла зайняти фортецю лише тоді, коли турецький гарнізон втративши надію на допомогу своїх збройних сил, добровільно полишив її. Друга армія, керована талановитим і наполегливим Румянцевим, у березні 1769 р. спромоглась захопити все Північне Приазов'я. Восени під натиском царської армії турецькі збройні сили відійшли за Дунай, що дало змогу передовому корпусу Голіцина практично без боїв зайняти більшу частину Молдови та Східну Валахію і швидко просунутись до Дунаю.

На першому етапі війни знаменною подією стало створення Азовської флотилії, котра започаткувала формування Чорноморського флоту Російської імперії.

До всіх цих подій активно долучились українці, зокрема лівобережні й запорозькі козаки. П'ять царських полків і 3 тис. козаків з колишньої Гетьманщини діяли в складі Першої армії. Шість гусарських і чотири пікінерських полки, а також 6 тис. лівобережних козаків і запорозькі загони становили вагому, якщо й не найпотужнішу частину кавалерії Другої армії²⁹.

²⁹ Апанович Е. Указ. соч.; Козацтво на Півдні України: Кінець XVIII–XIX ст. – Одеса, 2000. – 282 с.

Іррегулярні легкокінні підрозділи, лівобережні й запорозькі козаки діяли поблизу Очакова – основної фортеці та бази османського флоту на північному узбережжі Чорного моря.

В результаті цієї війни відбулися помітні зміни як у геополітичній, так і етнічній ситуації на Північному Причорномор'ї та Південній Україні. З обох названих територій витіснено ногайців і значною мірою татар. На їхніх землях посіли серби, болгари, німці та представники інших етносів, лояльні до імперського уряду через його значні пільги надані їм. Загалом же протягом другої половини XVIII ст. у Новоросійській губернії архівні матеріали зафіксували наявність осіб таких “націй”*: “малоросійська”, “волоська”, “німецька”, “сербська”, “російська”, “болгарська”, “грецька”, “польська”, “турецька”, “грузинська”, “угорська”, “єврейська”, “цесарська”, “калмицька”, “македонська”, “лютеранська”. Фактично по всіх округах проживали українці, росіяни, серби, волохи, болгари, частково німці. Кількість калмиків і прихильників лютеранства була незначною (всього кілька чоловік). Понад 200 македонян зосередились в одному місці³⁰. Іноземці заітовані для переселення Катериною II, і відчуваючи її “високий захист”, нерідко вступали в суперечки з тамошніми “малоросами”, перебираючи на себе владні прерогативи в народному господарстві.

Водночас знизилась обороноздатність не лише Кримського ханату, а й Запорозької Січі. Втім Кримський півострів з його багатотисячним конгломератом татар, полонених православних і “блукаючих” запорожців, через різке невдоволення європейських країн посиленням ролі Росії на півдні, до пори не був головним об'єктом царського уряду. Більше того, від початку загострення збройного конфлікту з Туреччиною, за деякими даними, він не планував анексію ханату, а тільки встановлення якомога більшого контролю над ним.

* Термін з документу.

³⁰ ЦДІАК України. – Ф. 1297. – Оп. 2. – Спр. 90. – Арк. 6 зв.–8.

Вміло використовуючи кримські суперечності: часту зміну ханів і конфронтацію заможної верхівки кочових племен – буджацьких, едісанських, едічкульських і джамбуйлуцьких татар, відомих під загальною назвою “ногайці”, Катерина II і її оточення, завдяки політиці “батого та пряника”, поступово зміцнювала свої позиції на півострові, не гребуючи відвертим шантажем і підкупом впливових осіб. Зокрема в інформаційному звідомленні, складеному радником Колегії іноземних справ П. Веселецьким для генерал-аншефа П. Паніна 1769 р. йшлося про схильність між ордами кримських, буджацьких і ногайських татар до “незгоди та недовіри”, а тому рекомендувалось застосувати “найближчий спосіб, яким вони до наміру від Порти спокушені бути можуть”³¹. В першу чергу, ставка робилась на “лояльність” едісанської та буджацької орди.

Проте деякі з оточення Катерини в своїх думках і порадах були налаштовані більш радикально до майбутнього Кримського ханату і, в першу чергу нетерпиміше до татар. Так, “російський патріот”, дипломат Бакунін цинічно радив імператриці посварити татар між собою, щоб легше оволодіти півостровом, потім вигнати їх “геть з Криму”, заселити його для нового обживання українцями, а вже на об лаштовані місця переселити росіян з різних губерній держави³².

Щось схоже і спробувала реалізувати володарка Росії за допомогою П. Паніна, надавши йому великі повноваження в цьому питанні (жовтень 1769 р.). У свою чергу останній, майстерно вводячи в оману татар то добрими обіцянками, то лякаючи нападами запорожців, то загостренням міжусобиць, наполегливо рекомендував “заступництво” Росії за однієї

³¹ Цит. за: Бикова Т. Кримські татари в імперській Росії: витискування з батьківщини // Укр. іст. журн. – 2017. – № 4. – С. 48,49.

³² Буткевич В. Право на Крим // Літературна Україна. – 1991. – 21 листопада.

умови – зречення верховенства Оттоманської Порти³³. В результаті було досягнуто повного успіху в цій справі. Спочатку на союз з Росією пристали більш хиткі едісанська та буджацька орди, незабаром приєдналися едікульські та джамбуйлуські татари.

Як це здійснювалось у реаліях тогочасного життя видно з діяльності Г. Потьомкіна стосовно переманювання на свій бік “доброго знайомого”, “гетьмана Ханської України” (або “дубосарського” чи “волоського правителя”) Якуба Аги. Цей вельможний татарин ще до російсько-турецької війни від імені хана Криму управляв не мусульманськими жителями в районі міжріччя Південного Бугу та Дністра, де батрачили численні групи хліборобів-православних. У кінці 60-х – на початку 70-х років він отримував спеціальну платню з царської казни, проживав у Росії, де відмовляв групу татар від повернення на півострів. Ним особисто опікувався П. Панін³⁴. Згодом Якуб Ага* при кримському ханові виконував функції царського дипломатичного посланця. Завдяки клопотанню Г. Потьомкіна отримав чин надвірного радника, значні грошові виплати та коштовні подарунки. Навіть після його смерті, вдова та дві доньки Якуба Аги продовжували залишатися на утриманні казни (понад тисячу рублів щорічно)³⁵.

³³ Гейсман П.А., Дубровский А.Н. Граф Петр Иванович Панин (1721–1789). – СПб., 1897. – С. 57.

³⁴ Гончарук Т.Г. Григорій Потьомкін – гетьман українського козацтва. – Одеса, 2002. – С. 35.

* У Росії його називали також Яковом Ісмаїловичем Рудзевичем.

³⁵ Письма князю Г.А. Потемкину-Таврическому генерал-майора П.И. Турчанинова // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1875. – Т. 9. – С. 242.

§ 3. Південні території напередодні приєднання Криму (1774–1783)

10 (21) липня 1774 р. між двома агресивно налаштованими імперіями – Російською й Османською – нарешті було укладено мирний договір у с. Кючук-Кайнарджі, поблизу м. Сілістра (нині Республіка Болгарія). Хоч він і мав офіційну назву “Пункти вічного примирення та спокою між імперіями Всеросійською і Портою Османською...”, однак уряди як однієї, так і іншої сторони не збиралися відмовлятися від своїх попередніх загарбницьких планів. У результаті завершення війни 1768–1774 рр. Туреччина багато в чому поступилася своїй суперниці.

За основу угоди було прийнято зміст Карасубазарського договору від 1 (12) листопада 1772 р. Російської імперії з Кримським ханатом, згідно якого останній проголошувався незалежним і декларувався “вічний союз” між обома державами. Проте через недобру традицію російського уряду і його збройних сил – зловживання владою, залякування та провокації – диван Кримського ханату незабаром скасував цей договір.

На період названих угод російсько-турецький кордон від Південного Бугу до Дніпра проходив по просторах степу, місцями гирлом невеликої річки Ташлик, яка перетинала річки Арбузинка, Мертві Води, Єланець, Громоклія, Висунь, Інгулець і виходила до Дніпра біля гирла Кам’янки (на північ від фортеці Казікермен, або інакше – Кизикермен)³⁶. Цей район було досить важко захищати обом сторонам, бо природних

³⁶ Ноября 4, 1740 г. Инструмент, заключенный при великом Ингуле. О расширении земель Российского и Турецкого владений между рек Буга и Днепра // ПСЗРИ. – Т. XI. – СПб., 1830. – № 8276. – С. 290.

укриттів не існувало, лише, як тоді казали, голий степ. Дали демаркаційна лінія проходила більш визначено: в гору по Дніпру, річками Кінські Води та Берда, перед гирлом останньої вона завертала на схід і вже біля гирла Міусу доходила до Азовського моря.

В результаті Кючук-Кайнарджійського мирного договору, Росія серед іншого вперше отримала право на торгівельне мореплавство в Чорному, Адріатичному, Середземному морях, а також по Дунаю. Безперечно, вона зміцнила південні кордони імперії, які пересунулись на Південний Буг, де через рубіж з Річчю Посполитою доходила до Чорного моря. Майже все узбережжя Таганрогської затоки (від гирла Берди до гирла Єї) перейшло у володіння Росії.

Водночас Кримський ханат (разом з володіннями на материковій частині) на міжнародному законодавчому рівні отримав державну незалежність, а турецький султан відмовився від сюзеренних прав на нього. Більше того, правління в ньому стало значно демократичнішим, адже віднині хана мало обирати населення Криму. До нього офіційно перейшли османські території на південному узбережжі, а також у Північному Причорномор'ї (між Південним Бугом і Дніпром).

Однією з головних умов (ст. 3) договору стало зобов'язання уряду Катерини II вивести російські війська з території Кримського ханства³⁷.

³⁷ Июля 10, 1774 г. Трактат вечного мира и дружбы, заключенный между империею Российскою и Оттоманскою Портою в ставке главнокомандующего, генерал-фельдмаршала графа Румянцева, при деревне Кючук-Кайнарджи на правом берегу реки Дуная, чрез уполномоченных от него и от верховного визиря в 10 день июля и ими обоими в 15 день того ж июля утвержденный, а со стороны его султанова величества подтвержденный и ратификованный в Константинополе в 15 день января 1775 года // ПСЗРИ. – Т. XIX. – СПб., 1830. – № 14164; Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). – М., 1955; Шаховский И.И. Кючук-Кайнарджийский мир: переписка фельдмаршала графа Румянцева-Задунайского // Русский архив. – 1879. – № 3. – С. 137–172.

Для двору Катерини II 10 липня – день підписання Кючук-Кайнарджійського миру вбачалось як Боже провидіння, певним символічним знаком, адже майже в цей день 1711 р. під м. Ясси (нині Румунія). Поблизу р. Прут (притока Дунаю) було укладено трактат між Російською державою й Османською імперією, коли армію першої оточили турецькі війська і змусили капітулювати на досить не вигідних умовах³⁸. Отже ця перемога стала реваншем за поразку та ганьбу Петра I. Граф О. Самойлов, автор праці “Життя та діяння генерал-фельдмаршала Григорія Олександровича Потьомкіна Таврійського” так поцінував її значення: “По всьому світу означувалась перевага Росії над Портою, котра відмовилась від панування над Кримом, бо хани його зробились незалежними від затвердження султанів і фортеці очищені від турецьких гарнізонів; більш того Керч і Еніколь, ключ протоки Енікальської тобто Босфору Таврійського, залишились у володінні Росії. Водночас Кінбурн, пункт поєднання Криму з Очаковом, віддано Росії. Ці здавалося б мало важливі вигоди, були за планом східної системи для втілення великих намірів, кої мав славу здійснити в царювання великої Катерини Григорій Олександрович Потьомкін, який бував розумом до підкорення Тавриди, кораблебудування на Дніпрі та панування на Понті, завдяки чому долучена східна торгівля в південні межі Росії обіцяла швидко збагачення їх”³⁹.

Проте, майже відразу обома сторонами – супротивниками розпочалися політичні ігри, нове “мирне” протистояння, що, зрозуміло, неодноразово порушувало прийняті норми угоди 1774 р.

³⁸ Орешникова С.Ф. Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. – М., 1971.

³⁹ Самойлов А.Н. Жизнь и деяния генерал-фельдмаршала князя Григория Александровича Потемкина Таврического // Русский архив. – 1867. – № 7. – С. 1020–1021.

Незважаючи ні на які юридичні домовленості між урядами Туреччини та Росії, султан офіційно та практично продовжував лишатися духовним лідером усіх мусульман, отже і кримських татар. Тому цілком природно, що за обставин, які склалися на півострові він намагався обіграти Катерину II, посадивши на місцевий “престол” покірного йому Девлет-Гірея. Татарська знать – беї та мурзи – в поміркованому очікуванні переможця, схилились то на один бік, то на інший.

Імператрицю ж особливо не влаштовувало кілька обставин: по-перше, обмеження російського простору в Причорномор’ї – лише Дніпровсько-Бугський лиман (до гирла Бугу) та ділянка Керченського півострова з Керчу й Єнікале; по-друге, близьке сусідство з супротивником: поряд з російським Кінбурном знаходилась турецька фортеця Очаков, а поблизу Керчі – на протилежному березі Керчинської протоки – татарська фортифікація Тамань; по-третє, “запертість” військових кораблів, адже рух по воді дозволявся тільки суднам з товаром; по-четверте, функціонування самоправної та самодостатньої Запорозької Січі, мешканці якої час від часу ставали в опозицію до імперської влади, а нерідко й чинили збройний опір зухвалим на дії царським воякам.

По завершенню війни Катерина II відразу взялася за запорожців, “вольності” яких поширювались на південь від лінії, що поєднувала Південний Буг (трохи нижче впадіння в нього Синюхи) з Дніпром – біля гирла Самоткані (права протока Дніпра, нижче гирла Орелі). Звідси межа Запорожжя простягалася низом по Дніпру до гирла його лівої притоки Самари, далі по цій річці на південний схід до Кальміуса, за яким починається володіння донських козаків⁴⁰. Територіально “вольності” запорозьких козаків досягали близько 8 млн дес., а населення, за неповними даними, тут становило

⁴⁰ Чернявский В. Описание Запорожской Сечи... 1766 года // Мышецкий С. История о козаках запорожских. – Одесса, 1852. – С. 80–81.

до 60 тис. осіб⁴¹. Правда, А. Скальковський і Д. Яворницький вважали, що на цих землях мешкало до 100 тис. осіб обох статей⁴².

Існування в південних землях такої масової й потужної сили як Запорозька Січ вже давно муляло очі імператриці та її лукавого поплічника Г. Потьомкіна, який по завершенню війни наполегливо взявся за знищення “козацької республіки”. Перед тим останній досить вправно використовував запорожців у багатьох бойових діях. Ретельно ознайомився з їхньою структурою та системою влади, а тому, маючи на те “високе повеління”, таємно доручив генералу П. Текеллю головними силами армії атакувати Січ, але та після деяких вагань, 5 червня здалася без бою на волю переможців⁴³.

У зв’язку з цим, нам здається, що стосунки Г. Потьомкіна із запорозькими козаками деякими сучасними істориками значною мірою ідеалізуються, особливо це стосується початку 70-х рр., напередодні ліквідації Січі⁴⁴. В його заграванні з січовиками ми схильні вбачати лише спосіб приховати суть справжнього негативного ставлення до низовиків царського уряду. Зрозуміло, не без певного хизування до них з боку фаворита та співправителя Російської імперії. Та і хіба могло бути інакше за тих суспільно-політичних обставин, коли особисто Катерина II злобно ставилася до всіх мешканців Запорозької Січі, але терпіла їхнє існування через потребу в

⁴¹ Ведомость представленная при рапорте генерал-поручика П.А. Текели Екатерине II от 29 августа 1775 г. // Сборник антропологических и этнографических статей о России и станах, ей прилежащих. – М., 1868. – С. 169.

⁴² Скальковский А.А. История Новой Сечи. – Т. 1. – Одесса, 1846. – С. 32–40; Эварницкий Д.И. История запорожских козаков. – Т. 1. – СПб., 1892. – С. 195–196.

⁴³ Голубуцкий В.А. Запорожское козачество. – К., 1957. – С. 421.

⁴⁴ Гончарук Т.Г. Пригорій Потьомкін – гетьман українського козацтва. – С. 20–23.

протистоянні Оттоманській Порті та Кримському ханату. Хіба визначення січовиків “сволотою” та ототожнення їх з ворогами-татарами не є красномовним підтвердженням цьому?! Відокремлювати Г. Потьомкіна від Катерини II у цьому питанні, вважаємо, було б неправильно. Як казав один мудрець про правителів – “не вірте в те, що вони кажуть, дивіться на те, що вони роблять!”.

А ось що співали власне запорожці про винуватців знищення Січі в одній історичній думі⁴⁵:

Ой провідали запорожці,
Що Нечоса* Текелію послав,
Щоб нас і кошового,
І всю славу Січ атакував.
Був же той день
Великі зелені свята...
О бодай же твоя, Нечосо,
З того дня душа проклята!..

Загалом у 1775 р., як наголосив В. Голубуцький, царський уряд став на шлях кровавої розправи з народними масами, а для країни настала пора “чорної реакції”⁴⁶. Функціонування автономних “окраїн” власне суперечило самій суті самодержавно-дворянській централізованій владі. Відтоді гру в демократизм Катерини II фактично було призупинено. Тому свідченням є, наприклад, схожа лиха доля донського, яїцького та запорозького козацтва. Землі останнього ввійшли до складу двох нових губерній – Новоросійської й Азовської, створених на півдні імперії з колишньої Новоросійської губернії*, частково анексованих і Війська Донського територій.

⁴⁵ Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 563–564.

* Грицько Нечоса – призвисько Потьомкіна серед запорожців.

⁴⁶ Голобуцький В. А. Назв. соч. – С. 419.

* Існувала протягом 1764–1775 рр.

За три – чотири роки названі адміністративно-територіальні одиниці Російської імперії зазнали ще кілька штучних, важких для сприйняття простих людей, реформувань. Зокрема, Азовська губернія від 1778 р. включала повіти: Катеринославський (землі колишньої Самарської паланки), Олександрійський (частково охопив Кальміуську паланку та територію т. зв. Нової Дніпровської Лінії), Павлівський (створений на іншій частині Кальміуської паланки), Марієнпольський, Таганрозький, Бахмутський, Торський, Наталківській (децентралізували колишню Катериненську провінцію, але без Донецького полку), Царичанський (увібрав Орельську та Протовчанську паланки, а також місце розташування Донецького пікінерського полку). Протягом 1778–1783 рр. кілька повітів Азовської губернії було перейменовано.

Як бачимо, вища влада робила все для того, щоб назавжди зникли, навіть у народній пам'яті, давні історичні назви окремих національних адміністративно-територіальних одиниць, особливо це стосувалося Вольностей Війська Запорозького⁴⁷.

Щось схоже відбувалося і з Новоросійською губернією. Наприклад, 1776 р. до її складу входили різні регіони пошматованої України: провінції Єлизаветградська, Полтавська, Слов'янська, Херсонська та Кременчуцький повіт⁴⁸.

Обидві проіснували до приєднання Криму до Російської імперії (1783), аж поки вони не втратили своє військово-стратегічне значення. Ці та деякі інші заходи Катерини II і її уряду

⁴⁷ Новицкий Я.П. Описание границ и городов бывшей Азовской губернии. 1775–1783: Архивные материалы. – Александровск, 1910; Панащенко В.В. Адміністративний устрій Південної України XVIII ст. // Історія, історіософія, джерелознавство: Статті розвідки, замітки, есе. – К., 1996. – С. 81–100.

⁴⁸ Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. 1. – Одесса, 1850; Ч. 2. – Одесса, 1953.

в політиці територіального адміністрування ще раз засвідчили певний схематизм і штучність, не врахування регіональних особливостей і національного складу населення. А такі обставини не могли негативно не позначитися на господарському й суспільному житті мешканців.

Свого часу російська дослідниця минулого Південної України О. Дружиніна писала: *“Еліття Запорожжя з рештою Росії дозволило створити тут більш міцну систему захисту, що було важливим як для російського, так і для українського народу. Склалися умови для більш тісних економічних зв’язків між центральними і південними регіонами”*⁴⁹.

Можливо, частково так і сталося в дійсності, але не можна забувати про те, що ці вигоди для українців дісталися завдяки великим людським втратам у війнах українців агресивної Росії, знищення численної, наголосимо – вільної, соціальної групи запорожців, та і від “щільних економічних зв’язків” більше виграла центральна влада, бо, наприклад, від торгівлі податки перекачувались у її казну, а не місцеву – для “загального добра”.

Крім того, анексовані землі масово заселялись “прийшлими елементами”: сербами, чорногорцями, кроатами, угорцями та іншими іноземцями. Значно зросла кількість росіян, масово переселених сюди з центральних районів імперії. Так, у межах Української лінії мешкали переважно переселені однодворці. Служилих українських козаків (гусарські й пікінерні полки) уряд намагався “розбавити” іноземцями та росіянами. Відбувався масовий приплив розкольників, зманюваних сюди всілякими обіцянками і пільгами. Останні привносили свій помітний дисонанс у суспільне життя. Окремі громади утворили молдавани та волохи, яких

⁴⁹ Дружиніна Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. – М., 1959. – С. 53.

напередодні Кючук-Кайнарджійського миру лише в Новоросійській губернії, за даними А. Скальковського, налічувалось до 2,5 тис. чол.⁵⁰

Слід визнати, що хитро придумана і добре організована політика імперського уряду Росії відразу після Кучук-Кайнарджійського договору зумовила масове переселення молдован, волохів, болгар, греків, поляків і албанців. Великі групи людності полишали межі Оттоманської Порти та вирушали на південні землі Російської імперії. Так, на новому прикордонні, узбережжі Південного Бугу, поселились два полки, так звані арнаутський і козацький. Останній становили головним чином українці – колишні піддані Польщі.

Серед населення змішувались не лише різні культури, але й шлюби, адже чоловіки іноземці прибували, як правило, без дружин.

Повертаючись до питання про стосунки між Отаманською Портою і Російською імперією після Кючук-Кайнарджійського договору, зазначимо ще раз: вони не відрізнялись стабільністю. Вже 13 листопада 1774 р. на засіданні Державної Ради при Високому Дворі, на якому головувала Катерина II, обговорювались проблеми про повернення туркам усіх фортець на узбережжі Дунаю та прохання татар залишатись як і раніше в підданстві султана. Мова йшла і про необхідність *“употребить до трехсот тысяч рублей для достижения совершенного исполнения по трактату”*, а також обіцянку Порті про можливість *“пом’якшення”* умов мирної угоди відповідно до її сподівань⁵¹. 27 листопада

⁵⁰ Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1730–1823. – Ч. 1. – Одесса, 1836. – С. 112.

⁵¹ Протоколы в царствование императрицы Екатерины II. – Ч. 1: Отделение историческое // Архив Государственного Совета. – Т. I: 1768–1796 гг. – СПб., 1869. – С. 295.

вища влада Туреччини, як зазначалось на Раді, вже вимагала “смягчення мирних договорів”⁵². Не вдовольнили їхні положення й кримських татар, які продовжували орієнтуватися на заступництво султана. Водночас генерал-поручику Щербініну було доручено привернути до Росії ногайців і інших татар, а також не дозволяти їм при тому переселятися з “кубанського боку” на колишні їхні місця проживання.

В травні 1775 р. з приводу обрання татарами ханом Девлет-Гірея, який спочатку не погоджувався на встановлення “кримської вольності” і прагнув скасувати її за допомогою турецьких військ, Державна Рада прийняла рішення: “...Что, в случае ежели не можно будет то уничтожить, должно стараться возбуждением против одного нагайцев и других живущих на кубанской стороне, разделить Татарскую область надвое, и тем привесть крымцев в несостояние отваживаться на продерзости”⁵³. В разі загострення стосунків з Портою і можливою наступною війною уряд Росії був готовий до фізичного знищення татар⁵⁴.

В свою чергу, Османська імперія не змиралась з втратою Кримського ханства, проголошеним незалежним, постійно втручалась у його суспільне життя. Її збройні сили були наготові перекрити виходи в море для російських суден, відібравши назад Керч, Кінбурн і Єнікале. В 1777 р. вони захопили міжріччя Південного Бугу та Дністра, що належало татарам.

Російський уряд намагався уникати військового протистояння, а тому спробував у Криму привести до влади свого “слухняного” ставленика – Шагін-Гірея.

⁵² Там само. – С. 296.

⁵³ Там само. – С. 309.

⁵⁴ Там само. – С. 326.

У результаті політичної боротьби та різних інсинуацій у 1776 р. виявилось два кримських хани, що, звісно, свідчило про порушення норм угоди від 1774 р. Більш радикально й агресивно вирішила діяти російська сторона, а тому царські війська зайняли Перекоп (1776), а в травні 1777 р. збройні підрозділи під керівництвом О. Суворова вторгнулися в Кримський ханат. Зустріч між збройними силами обох противників відбулась поблизу Карасубазару, проте турки не наважились на бій і поспіхом відступили до Кафи, а звідти на кораблях відплили до Туреччини. Татарські ж вояки розосередились у власних домівках, у мить перетворившись на “мирних громадян”. До Стамбулу втік Девлет–Гірей, а ханом офіційно оголосили Шагін–Гірея. Проте колізії між турками та росіянами незабаром знову загострилися.

За період від Кючук–Кайнарджійського договору до приєднання Криму, в результаті протистояння та провокацій як з боку Росії, так і Туреччини, на півострові сталися дві фактично міжусобні війни, з багатьма жертвами та руйнаціями. Особливо масштабних розмірів набув виступ проти Шагін–Гірея в травні 1782 р. Дійшло до того, що проти нього виступили навіть два його брати. Підбурені владою Стамбулу, вони вимагали зміщення з ханського престолу Шагін–Гірея й призначення замість нього турецького ставленика. Для встановлення “порядку” в ханстві царат застосував великі збройні об’єднання⁵⁵. І знову пролилася кров. Катерина II добре розуміла: територія ханства не перестане бути ареною конфлікту, а тому вирішила силоміць включити Ханат до складу імперії. Мету цього акту Катерина II у рескрипті до Г. Потьомкіна від 14 грудня 1782 р. трактувала так: “...зробити на майбутній час Кримський півострів не гніздом розбійників і заколотників,

⁵⁵ Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. – Ч. 1. – Симферополь, 1951. – С. 92.

а територією Російської держави. Тому ми з повним розумінням повідомляємо всім нашу волю на привласнення Кримського півострова і на приєднання його до Росії”⁵⁶.

Ще напередодні, з метою послаблення економічного та людського потенціалу Кримського ханства, звідси до південних губерній Російської імперії було переселено 32 тис. православних – греків і вірмен (вересень 1778 р.)⁵⁷.

А вже 9 квітня 1783 р., скасувавши всі попередні домовленості з Туреччиною та її васалом, Катерина II урочисто проголосила про включення території півострова до Російської імперії.

Проросійськи налаштовані історики, зрозуміло, поцінували раніше і нині характеризують цей акт однозначно: як історичну справедливість. Схоже стосується і витіснення з Криму татар. Ось як про це зазначив Ю. Липа: “Справу справедливості довершив у XVIII ст. український (?) магнат Потьомкін, коли зробив усе, щоб виселити з Тавриди тих, хто її ганебно плямували останніми в історії Європи ринками невільників”⁵⁸.

⁵⁶ Цит. за: Соловьев С. История падения Польши. – М., 1863. – С. 167.

⁵⁷ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. – С. 57.

⁵⁸ Липа Ю. Чорноморська доктрина. – Одеса, 1942. – С. 16, 17.

§ 4. Від приєднання Криму до нової російсько-турецької війни

У літку 1783 р. у таборі, розташованому на скелі Ак-Кая за три кілометри від Карасубазара, намісник Новоросії Григорій Потьомкін прийняв від напівзалежаних чи підкуплених представників татарської еліти присягу на вірність “великої та неподільної” Російської імперії.

З погляду ортодоксально налаштованого радянського історика П. Надінського, “цим історичним актом було підбито підсумок багатомісячної боротьби російської* держави за Крим” і його “повернуто *справжньому господарю – російському народу*” (тут і далі виділено нами. – О.Г.). За твердженням названого вченого, незважаючи на знищення цілого державного утворення, багатотисячні жертви, змушене переселення частини корінних жителів Криму, “воз’єднання” півострова з Росією “об’єктивно мало велике історичне прогресивне значення” для татар⁵⁹.

Хоча вже на той час у західноєвропейській пресі з’являлись зовсім інші поцінування цього акту, зокрема й таке: своїми діями росіяни перетворюють захоплені землі в “гоłodні степи”. Мова йшла навіть про те, щоб об’єднати зусилля та сформувати суспільну думку в Європі на допомогу Оттоманській Порті в боротьбі проти масштабних загарбань Російської імперії. Водночас В. Ленін зазначив: війни царизму проти Туреччини були загарбницькими, однак, у їх ході об’єктивно розв’язувались історично-прогресивні завдання Росії.

* Назву держави автор писав з малої літери.

⁵⁹ Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма . – Ч. 1. – Симферополь, 1951. – С. 92–93.

Прикметно й те, що навіть деякі радянські історики наважувались “абсолютно неправильно” зображувати війни проти турок і кримських татар, а також анексію Криму “як імперське захоплення чужої землі, при цьому “зовсім” замовчуючи прогресивну роль Росії стосовно населення Криму. Водночас турок і французів визначили як захисників кримчан⁶⁰.

Без перебільшення можна твердити, що в реалізації задумів і планів Катерини II у 80-х роках XVIII ст. величезну роль відіграв, здебільшого вдалий виконавець волі імператриці, Г. Потьомкін. Його кипуча, правда, нерідко показна, діяльність привертала пильну увагу сучасників як у середині держави так і за її межами. Чимало з них вважали її мало ефективною, з непомірною витратою казенних грошей. Окремі недобррозичливіці графа стверджували, що навіть набуття Криму не коштувало таких неймовірно великих затрат, яких той постійно вимагав. Прагнучи бути одним з головних “освоювачів” півдня імперії, він у 1784 р. усунув від управління краєм генерала Тимофія Тутомліна, котрий започаткував багато важливих і корисних справ.

Зовсім протилежних поглядів притримувався історик А. Брикнер: “Якби там не було, Потьомкін зробив усе можливе, щоб довести необґрунтованість чуток про недоліки його управління, щоб восторжествувати над своїми супротивниками. Багатство степового краю, швидкий розвиток міст, достаток військових запасів і снарядів, відмінне облаштування війська, важливість військових портів, принадність південної природи в Криму, сліди турботи та результати зусиль князя... – все це повинно було вразити Катерину й обеззброїти недобррозичливіців...”⁶¹.

⁶⁰ Порів.: Кримське ханство // Большая советская энциклопедия. 2-е изд. – Т. 23: Корзинка–Кукунор. – М., 1953. – С. 561–562 і Крымская автономная советская социалистическая республика // БСЭ. – Т. 35: Крестьянская газета”–Ларсон. – М., 1937. – С. 307–308.

⁶¹ Брикнер А.Г. Потемкин. – СПб., 1891. – С. 81.

Після приєднання Криму близько року імперський уряд Росії створював ілюзію певного самоуправління на півострові через спеціально створений військовою адміністрацією мусульманський орган – нараду. До нього ввійшли представники місцевої політичної еліти. Проте цього було явно замало, адже на побутовому рівні татари сприймали росіян як зухвалих загарбників, незважаючи ні на які пропагандистські обіцянки та домовленості у верхах. Тому царській владі треба було створити серед кримських жителів якщо й не доброзичливе та довірливе ставлення, то принаймні лояльне ставлення до себе і переселенців. Заважало цьому кілька обставин: по-перше, домінування зневажливого ставлення переможців до анексованого населення; по-друге, мусульманська віра, котра закликала до покори лише єдиновірному володарю. Керівництво Оттоманської Порти через своїх агентів посилювала ці настрої чим ще більше загострювала ситуацію в регіоні, забезпечувала неприйняття будь-яких дій і розпоряджень північної правительки. Тому і результат виявився цілком передбаченим: багато татар почали полишати рідні місця, обжиті оселі і шукати кращої долі в межах Туреччини.

З одного боку, російський уряд прагнув позбутися “ворожих елементів” (вираз О. Дружиніної), з іншого боку, він втрачав масу робочих рук, так необхідних для розвитку господарства в регіоні. З метою зменшення потоку біженців Катерина II вирішила дещо змінити акценти у ставленні своїх вояків до мусульман. Її побажання висловив Потьомкін у ордері генералу, графу Антону Дебельмену (de Valmain) від 4 травня 1783 р.: “Воля её имп. величества есть, что бы все войска, пребывающие в Крымском полуострове, обращались с жителями дружелюбно, не чиня отнюдь обид, чему подавать пример имеют начальники и полковые командиры”. А порушників наказу передбачалось карати зі всією суворістю,

відповідно закону⁶². Схожі розпорядження отримали О. Суворов і І. Ігельстром⁶³. Причому того, хто нехтував святими місцями і ганьбив молитви мусульман повинні були судити як “заколотника церковного”. Більше того, для захисту жителів від “образ” з боку вояків і для вивчення їх настроїв були створенні спеціальні військові комісії (групи).

Проте татари нейняли довіри до розпоряджень такого змісту. Їх неабияк продовжувало хвилювати не лише власне майбутнє, а й наступних поколінь. А саме, як зазначив Ігельстром: 1) щоб нащадки не були утіснені в релігії; 2) щоб з них не брали в рекрути; 3) щоб не ставили рядових царських вояків на постій, а їхні начальники не ходили до гаремів⁶⁴.

Щоб поліпшити ставлення мусульман до росіян, Потьомкін навіть призначив грошове утримання для мечетей і місцевого духовенства⁶⁵. Втім такі подачки, наскільки нам відомо, суперечили законам шаріату і відповідним чином сприймалися анексованими татарами.

Ще один захід, який дійсно приманював мусульман до чужих збройних сил, так це добровільний найм у кавалерійські частини, що давало значні кошти (у вигляді регулярної платні) і перспективу отримання офіцерського чину.

Проте така заманинка не гарантувала повного успіху, не усувала загрози проявів етнічних ексцесів з боку татар. Тому уряд Катерини II рекомендував О. Суворову, з метою якнайповнішого притягнення ногайців до присяги на вірність Росії, влаштувати для них “за народним смаком” грандіозну пиятику, “колові чарки”, змагання у верховій їзді тощо. Заохочені

⁶² Паллас П. Поездка во внутренность Крыма // Записки Одесского общества. – Т. XII. – Одесса, 1881. – С. 277.

⁶³ Там само. – С. 271, 281.

⁶⁴ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье. – С. 95.

⁶⁵ Паллас П. Указ. соч. // Записки Одесского общества. – Т. XII. – Одесса, 1881. – С. 287.

в різні способи старшини, після своєї присяги, роз'їхались по різних аулам агітувати до неї й інші групи ногайців⁶⁶. Тих з них, хто все-таки відмовився визнавати зверхність Росії, примушували під наглядом війська переселятися в уральські степи, “подалі від гріха”. Втім ті жорстоко мстилися за насильства над ними – нападали на землі донських козаків і російські фортифікаційні споруди, зокрема на Єйську фортецю. Такий супротив, окрім іншого, призводив і до міжусобиць прибічників і противників російського панування⁶⁷.

В результаті такої ієзуїтської й кривавої політики царського уряду – розділяй і володарюй – тисячі ногайців загинули в збройних конфліктах, багато перебралось за Кубань. І лише невелика частина залишилась на підросійських володіннях⁶⁸.

Навіть “благонадійний” Шагін-Гірей, очевидно, краще розібравшись у ситуації та ролі, яку дійсно відіграло царське керівництво, стрепенув геть за межі Російської імперії й сховався від переслідувачів аж за Кубаню, що викликало неабияку стурбованість при Дворі. Лише весною 1784 р. хитромудрому Суворову вдалося виманити хана і під пильним наглядом відправити вглиб країни⁶⁹, щоб той знову став лояльним.

Того ж року була здійснена ще одна задумка царського керівництва, спрямована на привернення кримської знаті, а саме 24 лютого видано указ про надання їй права та привілеїв російського дворянства⁷⁰. Схоже буде здійснено наступного

⁶⁶ Ордер А.В. Суворова генерал-майору Ф.П. Филисову о приведении к присяге татар на подданство России. 25 июня 1783 г. // Суворов А.В. Сборник документов. – Т. 2. – М., 1951. – С. 266–268.

⁶⁷ Там же. – С. 273.

⁶⁸ Там же. – С. 297, 298.

⁶⁹ Дружинина Е.И. Назв. соч. – С. 96.

⁷⁰ Февраля 22, 1784. Именной, данный Сенату. О позволении князьям и мурзам татарским пользоваться преимуществами российского дворянства // ПСЗРИ. – Т. XXII. – № 15936.

року і стосовно козацької старшини колишньої Гетьманщини, після остаточної ліквідації її автономного устрою. Проте проблема в Криму в цьому аспекті виявилась набагато складнішою, ніж це уявляли собі в північній столиці імперії. Виявилось, що у мурз, які могли претендувати на отримання такого статусу не існує жодних підтверджувальних документів їхнього “благородного” походження. Тому швидкоруч склали списки місцевих “дворян” і затвердили за ними землі, котрими ті володіли, у спадкову власність. Незмінними лишилися і взаємовідносини знаті з підлеглим їм населенням, тобто “середньовічний феодалізм з елементами рабства”.

Проте слід визнати: Катерина II не наважилась ні тоді ні пізніше закріпостити татар, незважаючи навіть на поступове засилля російських поміщиків у Криму. Як це, скажімо, було зроблено стосовно селян Лівобережної та Слобідської України. Рядових татар перетворили на законослухняних казенних селян.

Ніяка хитромудра політика царського уряду, з її “правами та привілеями”, не змогла довго тримати в омані місцеву соціальну еліту, звиклу до всіляких комбінацій і ігр у верхах. Швидко розчарування, зокрема мурз, настало тоді, коли вони чітко усвідомили: від колишніх ханських володінь і прибутків (на що вони розраховували) їм нічого не перепаде – все перебрала до себе російська казна.

Водночас загострилась проблема і християнських полонених (ясира): царський уряд вимагав їхнього негайного звільнення, але знатні та й рядові татари відмовлялись це виконувати, адже, мовляв, хто тоді працюватиме на їхніх землях. Запевнення (роз’яснення) Г. Потьомкіна ніби необхідно звільнити тільки полонених росіян, викликало різне невдоволення інших полонених, які фактично перебували у татар у якості рабів. Отже, одне з традиційних і основних форм господарювання в Кримському ханаті – рабовласництво мало зникнути.

Щоб привернути до Росії верхівку мусульманського духовенства, Г. Потьомкін поновив так звану сороковину муллам, податок який Шагін-Гірей, користуючись заступництвом нового сюзерена, почав збирати для себе. Муллам залишилось тільки подаяння парафіян. Однак, непохитно спрямоване на “братів” єдиновірних і їхніх наставників у Оттоманській Порті, місцеве духовництво не сприйняло подачку і продовжувало рішуче негативно ставитись до усього нового, привнесеного росіянами-іновірцями, що підривало мусульманські закони та традиції⁷¹. Загалом же у вищих колах імперії поширювалась думка про те, що представники духовенства кримських татар “безполезные отечеству и недоброжелательны к Двору”.

Згідно царського указу від 2 лютого 1784 р. створено Таврійську область у складі семи повітів: чотирьох кримських, двох північних і одного Тмутараканського (Таманський півострів).

Во істину якась патологічна потреба все адміністративно переформувати, змішувати народи, знищувати національні традиції спостерігалась у всій довготривалій діяльності Катерини II. Першим губернатором області вона призначила Г. Потьомкіна (1784–1791).

З метою виявлення неблагонадійних осіб у Криму, здатних на антиросійську діяльність, вербувались спеціальні агенти, часто з різних верств місцевого населення, – “таємні конфіденти”. За гроші й різні потурання з боку нової влади вони не соромлячись закладали своїх єдиновірних громадян, викривали підготовку збройних закатів.

Складна ситуація на території колишніх володінь Кримського ханату у другій половині 80-х років, масове невдоволення їхніх жителів породжувало надію у влади Туреччини

⁷¹ Перевод с письма от Ширинского Мегметжи бея Гаджи Казы Аги генерал-поручику Игельстрому, ноября 19, 1783 г. // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1897. – № 3. – С. 60,61.

на можливість реваншу. В цих її намірах підтримувало чимало західноєвропейських країн, розраховуючи на послаблення Росії й перспективу відторгнення від неї прибалтійських земель, посилення панування на Близньому Сході тощо. Серед таких, насамперед, значились Англія, Прусія та Швеція. Деякі з них проводили відверту підготовку до збройного конфлікту.

Відчуваючи загострення політичної обстановки, Г. Потьомкін у січні 1787 р. двічі спробував зменшити потужну корпорацію муллів, ефенді й шейхів, хотів їх “відправити” звідси, або ж перевести на “штатські” посади⁷². За його наказом з Криму висилили більшість татарської адміністрації. Змінили ставлення й до Шагін-Гірея. Катерина II особисто звеліла йому покинути межі країни та відправитись до Туреччини. На півострові запанували голод, розруха, поширилась епідемія чуми, посилилась військова диктатура росіян, що зумовили масовий відтік корінного населення⁷³.

Після остаточного підкорення Кримського ханства та ліквідації його як державного утворення, Катерина II звеліла своїм сановникам ретельно вивчити придбані землі на предмет їхнього економічного та воєнно-стратегічного потенціалу. В першу чергу її цікавили місця й цілі райони для найліпшого розміщення та постачання військ, спорудження фортифікацій і заснування поселень, тощо. Для цього були залучені кращі фахівці з різних галузей – природознавці, картографи, геодезисти, військові інженери. З метою керівництва справою та збору всіляких даних створено спеціальні підрозділи із

⁷² Дружинина Е.И. Северное Причерноморье. – С. 101.

⁷³ Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – М., 1992. – С. 272; Озенбашлы А. Роль царского правительства в эмиграции крымских татар // Забвению не подлежит (Из истории крымско-татарской государственности и Крыма). Научно-популярные очерки. – Казань, 1992. – С. 70.

сонмом адміністраторів і чиновників різного рангу. Одним серед таких уповноважених виявився автор-упорядник праці “Фізичний опис Таврійської області” (СПб., 1785) Карл Габлиць, який за наказом Г. Потьомкіна почав вивчати півострів навесні 1784 р. Він об’їхав гори, степову частину, а також обстежив Тамань. Результатом його роботи і стала поява названої книги – першого геологічного, ботанічного і біологічного опису Криму, котру він писав і завершив на місці у землянці протягом двох місяців, “не виходячи на свіже повітря” і використовуючи для цього нічний час⁷⁴.

Збираючи обширні відомості стосовно півострова Катерина II, а за нею і Г. Потьомкін, прагнули водночас, по-перше, обґрунтувати “законність” його приєднання, а, по-друге, показати себе поборниками “історичної справедливості”, знехтувану спочатку монголо-татарами, потім – турками.

Активно долучився до справи також генерал Ігельстром, який очолював тут цивільне (до 12 червня 1784 р.) і військове (до 28 жовтня того ж року) керівництво. Як справжній учений і здібний адміністратор він з’ясував усі джерела доходів Кримського ханату, його витратні статті, зібрав інформацію про природні ресурси, а головне – надав царському уряду необхідні дані для чіткішого вироблення регіональної соціально-економічної політики. Все це здійснювалось ледь не вручну – шляхом опитування та перевірки отриманих відомостей.

Протягом перших кількох років після приєднання Криму було зроблено значну роботу зі складання його професійних карт, виготовлення планів і креслень фортифікаційних споруд, шляхів і мостів, навіть розпочалося визначення довготи та широти міст і інших поселень⁷⁵.

⁷⁴ Краткое описание жизни и службы тайного советника, сенатора и разных орденов кавалера Карла Ивановича Габлица. – СПб., 1821.

⁷⁵ Паллас П. Указ. соч. // Записки Одесского общества. – Т. XII. – Одесса, 1881. – С. 319, 427, 428.

Для Катерини II всі ці заходи мали, насамперед, утилітарне, практичне значення. Адже, наприклад, виявлення казенних земель і створення їхнього фонду, передбачало поступову передачу цієї власності “своїм” поміщикам, забезпечення економічної основи для розвитку сільського господарства в краї. До цього фонду відійшли і землі заможних татар, які не побажали жити під російським пануванням і добровільно виїхали або ж насильно були виселені за межі імперії. За ними слідом поїхало чимало і простих селян, котрі забирали з собою і свою худобу, полишали нових господарів без робочих рук.

До виїзду татар долучились і турки, котрі таємно підпливали до “таврійських берегів” і на човнах переправляли їх з майном на території Оттоманської Порти. Тим самим вони прагнули ще більше ускладнити господарський розвиток півострова й чимдужче послабити на ньому військово-стратегічні заходи росіян.

Протягом 1784–1787 рр. царський уряд здійснив великий перерозподіл захоплених до казни земельних багатств. 148342 дес. він головно наділив військових і цивільних чиновників, переважно росіян, українців, татар і греків⁷⁶. Зрозуміло, що Г. Потьомкін привласнив собі більше ніж інші: 13 тис. дес. у Байдарській долині і на південному березі Криму та майже 74 тис. дес. на материковій частині Таврійської області, а його особистий секретар Василь Попов там і там – до 58 тис. дес. Ось такими насправді виявилися реформатори-благодійники з оточення імператриці. Отримали й інші вихідці з Росії – купці, “комісіонери”, дрібні урядовці, вчені, “банкіри” та звичайні пройдисвіти.

Якщо в межах наділених земель виявлялись “островки” угідь з колишніми татарськими господарями, вільних від державних податків і повинностей, то нові поміщики змушували їх або працювати на себе, або ж звільняти ділянки.

⁷⁶ Лашков Ф.Ф. Исторический очерк крымско-татарского землевладения // ИТУАК, 1896. – № 24. – С. 59.

Окрім земель царський уряд роздавав переселенцям і худобу (волів, корів, коней), що залишались після виселення татар⁷⁷.

З метою ще більшого розосередження місцевого населення вища влада Росії на законодавчому рівні поселяла в межах Таврійської області відставних солдатів, рекрутів, що тут перебували, та їхніх дружин⁷⁸. Слідом за ними відправлялись і церковники, переважно з Пензької губернії. В середині 80-х років кількість новопоселених тут відставних солдатів, рекрутів і їхніх дружин, а також церковників перевищила 10 тис.⁷⁹ Проте і цим не обмежувався уряд, для холостяків йшла вербовка “дівок”⁸⁰. Нині лише можна уявити, що за особи то були, коли погоджувались перебратись на нове місце проживання без оточення рідних і близьких їм людей. Причому вербувальникам за кожную доставлену “дівку”

⁷⁷ Паллас П. Указ. соч. // Записки Одесского общества. – Т. XII. – Одесса, 1881. – С. 324, 325; Лашков Ф.Ф. Князь Г.А. Потемкин-Таврический как деятель Крыма. – Симферополь, 1890. – С. 8.

⁷⁸ Января 14, 1785 г. Именной, объявленный генерал-прокурору генерал-фельдмаршалом князем Потемкиным. Об отправлении рекрутских жен, оставшихся по распределению мужей их в полки, в Екатеринославское наместническое и область Таврическую // ПСЗРИ. – Т. XXII. – № 16130; Март 18, 1785 г. – Сенатский. О даче рекрутским женам, отправляемым к их мужьям, для двух одной подводы, а на пропитание каждой по 5 копеек в сутки // Там же. – № 16167.

⁷⁹ Августа 13, 1785 г. Именной, данный генерал-фельдмаршалу князю Потемкину. О назначении границ Екатеринославского наместничества и Таврической области; о построении каменной дороги и мостов при Кизикермене; о прорытии канала от Днепра в губу при Збурьевском ретрашаменте с пристанью; о поселении в Таврической области оставшихся за штатом церковнослужителей, ставропольских калмык и старообрядцев и о позволении сим последним отправлять служение по старопечатным книгам. // Там же. – № 16239.

⁸⁰ Записки императорского Одесского общества истории и древностей. – 1877. –Т. X. – С. 239.

виплачували винагороду в сумі 5 руб.⁸¹ Переїзд молодих селянок відбувався в тяжких умовах і не без тиску зацікавлених урядовців.

С. Секиренський стосовно представниць жіночої статті, відправлених до Криму в 1786 р., навів такі дані. Серед майже 1,5 тис. жінок значилось 1032 “солдатки”, котрі їхали до своїх чоловіків, інші були самотніми. Відразу ж по прибуттю на місце з останніх понад 200 відразу видали заміж⁸².

Окрім названих вище груп в 1784 р. до Криму планувалось також переселення великих партій молдаван, калмиків, кочівників-ногайців з Кавказу, єдисанців, козаків-некрасовців з Турції й інших⁸³. Заплющувались очі чиновників і на прибуття злочинців як з різних місцевостей Російської імперії, та і за кордону.

У зв'язку з необхідністю забезпечення “своїх”, у першу чергу військовиків і чиновницьку бюрократію, продовольством у межах Таврійської області, царський уряд активно взявся за виконання ряду заходів, спрямованих на прискорений розвиток хліборобства, садівництва, птахівництва й навіть городництва, котре знаходилося лише в зародковому стані⁸⁴. Цим мала опікуватись спеціально створена контора землеробства та доведення, а також запрошені

⁸¹ Там же. – 1881. – Т. XII. – С. 317.

⁸² Секиринский С.А. К вопросу о заселении Крыма в конце XVIII века // Известия Крымского пед. ин-та им. М.В. Фрунзе. – 1957. – Т. XXIII. – С. 76.

⁸³ Августа 14, 1783 г. Именной, данный Новороссийскому генерал-губернатору князю Потемкину. О переводе Дербетевых калмык в крымскую степь и о переселении ставропольских калмык в Екатеринославское наместничество // ПСЗРИ. – Т. XXI. – № 15813; Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. 1. – Одесса, 1850. – С. 301.

⁸⁴ Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. 1. – С. 305.

сюди фахівці-вчені. В основу ведення місцевого землеробства Г. Потьомкін прагнув покласти кращі англійські методи, з масовим будівництвом водяних і вітряних млинів. Однак зубожіння більшої частини переселенців і наближення чергової російсько-турецької війни не дозволили реалізувати повністю ці добрі наміри та грандіозні перспективи. Адже реально не можливо було, з одного боку, дбати про розвиток південного краю, а з іншого, долучати його населення до широкомасштабного збройного протистояння (чи економічно, чи безпосередньо фізично). Проте слід визнати: врожайність хліба до початку війни зросла набагато (безпосередні дані відсутні, але про це свідчать великі закупки зерна казною)⁸⁵. Як засвідчив французький мандрівник Жильбер Ромм у своєму щоденнику, тут у 1786 р. уже існували поля з “чудовими високими хлібами”. Зокрема, жителі Алушти не лише забезпечували ним власні потреби, але й поставляли зерно на ринок⁸⁶, тобто брали участь у простому товарному виробництві, коли товаром стають продукти лише людської праці, а не сама робоча сила. Водночас у різних місцях півострова врожайність зерна була не однакова. За свідченням одного з керівників краю В. Каховського, того ж року: “Хлебы ... местами очень хороши родились, местами же хуже посредственных. Проса от засух везде почти выгорели. Напротив того, в Алешках все хлеба отменно хороши”⁸⁷. Що, очевидно, пояснюється локальними гарними природними умовами. Частково підвищення врожайності можна пояснити і таким: замість татар-скотарів прийшли здебільшого переселенці-землероби. Що також було на руку царському уряду.

⁸⁵ Записки императорского Одесского общества истории и древностей. – 1877. –Т. X. – С. 272.

⁸⁶ Ромм Ж. Путешествие в Крым в 1786 г. – Ленинград, 1941. – С. 59, 69.

⁸⁷ Записки императорского Одесского общества истории и древностей. – 1877. –Т. X. – С. 257.

Принагідно згадаймо, що в районі Олешків протягом 1711–1728 рр. функціонувала Запорозька Січ, тобто землі тут були добре освоєні українськими козаками. До її ліквідації стали причетними як ханська, так і царська влада, через свої постійні конфлікти та суперечки⁸⁸.

На півострові повільно, але розвивається городництво, наприклад, з'явилися посіви картоплі, поширилось вирощування кавунів і динь, а також тютюну, льону, марени тощо⁸⁹. На вищому рівні зайнялись покращенням порід овець, для чого відсторонили від схрещування простих сірих татарських⁹⁰. Скасування зборів внутрішніх мит також посприяло активізації торгівлі та промислів⁹¹.

Водночас російське офіцерство почало масово вирубувати ліси: для будівництва та виготовлення “похідних” якісних меблів. Однак найбільшої шкоди царська адміністрація завдала тоді, коли для будівництва нових поселень, зокрема міст, взялася розбирати дорогоцінні залишки стародавніх споруд-антики, наприклад, в Єнікале та Херсонесі. Тим самим було нанесено невідновні втрати культурній спадщині Криму та південній материковій частині держави⁹².

Ще одним важливим заходом царського уряду який продовжував нищити автономність колишнього Кримського

⁸⁸ Гуржій О.І. Олешківська Січ (1711–1728 рр.) у російсько-турецько-польському трикутнику // Краєзнавство. – 2011. – № 2. – С. 230–235.

⁸⁹ Герман К. Описание Таврической губернии. – Статистический журнал. – Т. 2. – Ч. 1. – СПб., 1807. – С. 156.

⁹⁰ Лашков Ф.Ф. Назв. соч. – С. 12; Августа 12, 1797 г. – Высочайше утвержденный доклад экспедиции государственного хозяйства. О заведении и содержании в Тавриде овчарного завода и о выписывании испанских баранов и овец // ПСЗРИ. – Т. XXIV. – № 18092. – С. 681.

⁹¹ Ордер Г.А. Потемкина И.А. от 6 октября 1782 г. // Записки императорского Одесского общества истории и древностей. – 1900. – Т. XXII. – С. 285.

⁹² Ромм Ж. Назв. соч. – С. 34, 37, 66.

ханату став випуск спеціальної “таврійської монети” з позначкою на ній літерами “Т. М.”. Вона чеканилась на місцевому монетному дворі⁹³. Тим самим з обігу виводились гроші, котрі функціонували тут раніше.

Очевидно, для певного поліпшення адміністративного управління певною частиною татар для їхнього проживання відводились окремі великі економічні та промислові центри, наприклад, Бахчисарай, Карасу-Базар.

У 1784 р. дещо штучні задуми та намагання Катерина II і Г. Потьомкіна на місці маленького селища Ахтіар заснувати Севастополь з грандіозною стратегічною гаванню і верф'ю на першому етапі зазнали невдачі. Купці поминали його з своїми товарами через незручність і продовжували використовувати шлях через Херсон, Таганрог і Кримський півострів. Імпорт же традиційно йшов через Козлов (Євпаторію), Кафу (Феодосію), частково Балаклаву. Отже Севастополь покищо залишався поза інтересами негоціантів як “своїх”, так і іноземних. Не змогли Катерина II і Г. Потьомкін повністю реалізувати економічні плани і стосовно Феодосії, Євпаторії, особливо Кафи⁹⁴. Цьому завадила російсько-турецька війна та торгове суперництво Одеси.

Одним із заходів російської пропаганди проти турецької політики стосовно Криму стала в 1787 р. організація “мандрівки Катерини II у південні країни”, тобто поїздка її з Петербургу на півострів, зініційована “вірним другом і слугою” Г. Потьомкіним. Для презентації “вмілої” політики особисто цариці й досягнутих успіхів її сановників у “подорож” офіційно запросили австрійського імператора Йосифа

⁹³ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье. – С. 140.

⁹⁴ Апрель 2, 1787 г. Именной, данный Сенату. О назначении Феодосии уездным городом Таврической области вместо назначенного прежде Левкополя // ПСЗРИ. – Т. XXII. – № 16525. – С. 831; Ордера князя Потемкина. 1787-ой год // ИТУАК. – 1889. – № 8. – С. 4.

П, поважних представників від урядів ряду європейських країн. На думку проросійськи налаштованого радянського історика П. Надінського з колишнього Кримського філіалу АН СРСР, ця “подорож вибила з рук ворогів Росії основний козир антиросійської пропаганди за кордоном. Потьомкіну було, що показати іноземним гостям*. За чотири роки у *возз’єднаному* (?) з Росією Криму відбулися разючі зміни**. На пустинних берегах Ахтіарської (Севастопольської) бухти будувались кріпосні споруди, а в гавані маневрували кораблі молодого російського військово-морського флоту. Невелике татарське поселення Ак-Мечеть*** перетворено на губернський центр-місто Сімферополь. Увесь Крим ніби прокинувся від трьохвікової сплячки, в якій він знаходився в період турецького панування.

Цією подорожжю було ніби заявлено перед усім світом, що **російська держава ні за яких умов не відмовиться від своїх законних прав на Крим**⁹⁵.

Соціально-економічні й військово-політичні процеси, які мали місце в Криму протягом 1783–1787 рр., зрозуміло, позначались на всьому Північному Причорномор’ї. Вони негативно впливали на народногосподарський розвиток краю, як зазначали радянські російські історики, постійно “загрозна позиція та підготовка реваншистської війни” (О. Дружиніна) Оттаманської Порти проти Росії. Хоча Азовська та Новоросійська губернії й перестали вважатися далекими переферіями в державі. В квітні 1784 р. було урочисто

* Як, відомо, над “потьомкінськими”, міфічно збудованими, поселеннями та будівлями, з одним яскравим фасадом без справжніх стін, багато хто сміявся не лише в європейських країнах, а і в Росії.

** Про їх негативні й позитивні наслідки мовилося вище.

*** Яке захопили переселенці з Росії та іноземці, тим самим “потіснивши” корінних мешканців.

⁹⁵ Надинский Н.П. Очерки по истории Крыма. – Ч. 1. – С. 93–94.

відзначено їхнє об'єднання в Катеринославське намісництво. В черговий раз сталося внутрішнє територіальне переформування повітів⁹⁶. Зокрема Таганрогський повіт частково зменшили й перейменували в Маріупольський. Із давніх традиційно українських земель створили Полтавський, Кременчуцький і частково Костянтиноградський і Олександрівський повіти. В них доволі швидко подрібноли родючі землі й наділили ними різних “прийшлих елементів”, чим ще більше “розбавили” тут корінну українську спільноту, небачено зріс контингент російського купецтва, ласого на всілякі пільги, прерогативи та покровительство імперського чиновництва.

Протягом лише 1784–1875 рр. на територію Катеринославського намісництва переселилося тільки економічних селян 20 тис.⁹⁷ Витіснені на прикордонні смуги, в безкраї степи, колишні запорозькі козаки мусили інколи для свого прожиття облаштовувати мало придатні “барліги”⁹⁸.

Наближення чергової російсько-турецької війни зумовило потребу створення потужного Чорноморського флоту. Особливо прискореними темпами кораблебудування йшло в Херсоні. Протягом 1783–1787 рр. місто перетворилося на суцільний військовий осередок: фортеця з адміралтейством, військовий і міщанський форштадти. Вже 1783 р. тут було спущено перший лінійний корабель під гучною назвою “Слава

⁹⁶ Марта 30, 1784 г. Именный, данный Сенату. О составлении Екатеринославского наместничества из губерний Азовской и Новороссийской // ПСЗРИ. – Т. XXI. – № 15696; Июля 4, 1784 г. Сенатский. Об открытии Екатеринославского наместничества // Там же. – Т. XXII. – № 16028. – С. 184; Сентября 4, 1784 г. Данный Сенату. О переводе присутственных мест Ольвиополя в Новый-Миргород // Там же. – № 16054. – С. 206.

⁹⁷ Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. 1. – С. 181.

⁹⁸ Ромм Ж. Путешествие в Крым. – С. 32.

Катерини”. Відтоді впродовж ще кількох років виготовлення бойових морських суден йшло регулярно. За Херсоном “підтягувався” Таганрог.

Проте в кораблебудівництві існувала серйозна проблема нехватки робочих рук. Тому царський уряд широкомасштабно долучав до справи працю численних каторжників. Лише в Херсоні їх набралось кілька тисяч. Зокрема в 1786 р. зафіксовано 4 тис. таких осіб⁹⁹. Якщо вони добре працювали, з них знімали кайдани, платили трохи грошей за роботу і навіть дозволяли перебувати на волі, повністю амністували¹⁰⁰. Зрозуміло, це аж ніяк не додавало снаги простим жителям міста, робило їхнє побутування доволі специфічним.

Схожа ситуація мала місце і при розбудові Катеринослава, для чого в острозі спеціально утримували колодників (1786)¹⁰¹.

Розвиток південних регіонів Російської імперії особливо яскраво простежувався у 80-х роках XVIII ст. у галузі торгівлі й налагоджені “великих шляхів”. Серед останніх виділимо кілька головних¹⁰²:

1) Москва – Орел – Глухів – Ніжин – Київ – Таврійська область (або Глухів – Ромни – Полтава – Таврійська область);

2) Петербург – Могильов – Чернігів – Ніжин – Таврійська область (або Чернігів – Лубни – Катеринослав);

3) Новгород-Сіверський – по р. Десна до Києва – Кременчук;

⁹⁹ Путешествие в Крым и Константинополь в 1786 году миледи Кравен. – М., 1795. – С. 254.

¹⁰⁰ Ромм Ж. Назв. соч. – С. 27.

¹⁰¹ Феодосий. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Вып. 1. – Екатеринослав, 1880. – С. 45.

¹⁰² Дружинина Е.И. Северное Причерноморье. – С. 181.

- 4) Харків – Полтава – Кременчук – Таврійська область;
- 5) Харків – Катеринослав;
- 6) Харків – Зміїв – Черкаськ – Ростов.

Як бачимо, в південній торгівлі велику роль відігравали “старі” українські міста, які досить швидко зростали: збільшувалась численність жителів і відповідно будинків, активізувалась економіка.

Особливо активну “діяльність” проявляв Г. Потьомкін у період безпосередньої підготовки та подорожі імператриці в Крим (1786–1787). З метою “правильного” поцінування своєї діяльності та висловлень у його бік, взимку граф почав старанно підготовлювати місцеву знать з росіян, сербів, молдован і греків до очікуваного приїзду Катерини II, влаштував для неї бали, концерти, бенкети та просто гулянки. Водночас примушував тисячі робітників облаштовувати Катеринослав. На Дніпрі будувалась велика флотилія, яка мала доставити гостей з Києва до Херсона. Безпосередньо в Криму поліпшувався стан старих шляхів і прокладались нові (правда, наскільки старанно й ґрунтовно – то інше питання!). Заздалегідь, у місцях, де мала проїхати Катерина II з гостями, організовувались натовпи татар, киргизів, ногайців, туркменів, кабардинців і деяких інших. Проте не всі вони хотіли добровільно брати участь у цьому лицедійстві¹⁰³.

Великий скепсис у сучасників викликало, зокрема, заснування та перспектива будівництва Катеринослава під керівництвом Потьомкіна. Дійшло навіть до того, що Йосиф II, імператор “Священної Римської імперії”, в особистій бесіді з графом Сегюром, представником Франції при російському дворі, насміхалися над честолюбством Потьомкіна з приводу закладки ним у місті помпезного храму. Після

¹⁰³ Записки императорского Одесского общества истории и древностей. – Т. X. – С. 253; Русский архив, 1879. – № 2. – С. 436.

від'їзду Катерини його зведення раптово призупинилось. Пізніше замість нього збудували невеличку церкву, а огорожею для неї послугував грандіозний фундамент для запланованого раніше храму, на який витратили понад 70 тис. руб.¹⁰⁴

Стосовно ж Херсону Йосиф II зазначив, що в ньому багато чого не вистачало, військова адміністрація потребувала покращення в роботі, а кораблі, якими неабияк пишався граф, збудовані швидко і з не просушеного дерева, та власне і місце для забудови міста вибране невдало¹⁰⁵.

Загальне враження про стан усіх міст в Криму в імператора Йосифа II склалося вкрай негативне. В листах до Ласі він зазначав не про їхній розвиток за Катерини II, а занепад, особливо гнітюче враження на нього справила Кафа. Імператор помітив, що татари, як би їх не задобрював Потьомкін, прагнули “відложитися” від Росії, у відчайдушному становищі перебували й іноземні переселенці. А Сегюру правитель Австрії в приватній розмові зауважив: “Я бачу в усьому цьому більше ефекту, ніж внутрішньої вартості. Князь Потьомкін діяльний, однак вміє краще починати, а не завершувати. Втім тут ніяким чином не жаліють ні грошей, ні людей, тому все може здаватися легким. Ми, в Німеччині та Франції, не насмілились би братися за те, що тут робиться. Власник рабів наказує; раби працюють; їм взагалі не платять чи платять мало; їх годують погано; вони не скаржаться, і я знаю, що впродовж трьох років у цих набутих губерніях, внаслідок перевтоми та шкідливого клімату болотистих місць, померло близько 50000 осіб; ніхто не скаржився, ніхто навіть не казав про це”. Іншого разу він наголосив: “Ви бачите, що тут в ніщо не ставлять життя та працю людини; тут будуються шляхи,

¹⁰⁴ Брикнер А.Г. Назв. соч. – С. 92.

¹⁰⁵ Там само. – С. 94.

¹⁰⁶ Цит. за: Там само. – С. 98.

гавані, фортеці, палаци в болотах; розводять ліси в пустелях без платні робітникам, які не скаржачись, позбавлені всього, не мають постелі, часто страждають від голоду”¹⁰⁶.

Йому вторував Сегюр: “Все тут починається, нічого не завершується. Князь Потьомкін часто залишав те, що тількино було почато; жоден проект не складається солідно до кінця. В Катеринославі ми бачили початок міста, котре не буде заселене, початок церкви, в якій ніколи не служитимуть; місце, вибране для Катеринослава, безводне; Херсон оточено небезпечною болотистою атмосферою. В останні роки степи спорожніли гірше попереднього. Крим втратив дві третини свого колишнього населення. Місто Кафа розорене і ніколи не підніметься більше...”.

Звичайно, іноземців, які не добре знали всю ситуацію на території Південної України, можна запідозрити в необ’єктивності оцінок побаченого. Проте їх слова підтверджує і граф Ланжерон, котрий дещо згодом став тамтешнім управителем: “Треба зазначити: вони (південні поселення. – *О.Г.*) створені тиранією й страхом і розоренням кількох провінцій. З населених губерній Малоросії й тих міст, де проїхала імператриця, все населення було пригнане в цю пустелю; тисячі сіл на цей час виселено, а всі мешканці з усіма стадами переміщені в різні населені пункти. Їх примушували нашвидку облаштовувати штучні села на найближчих берегах Дніпра та фасади дерев на відстані. Коли імператриця проїжджала, всіх цих нещасних гнали назад, унаслідок чого багато хто з них через це переселення померло... Ставши через 30 років губернатором цих провінцій, я міг на власні очі переконатися у правдивості таких подробиць, які спочатку здавалися мені зовсім неймовірними”¹⁰⁷.

¹⁰⁷ Ковалевский М.Н. Путешествие Екатерины Второй в Крым. – М., 1916. – С. 33.

Отже, в політиці Катерини II 1783–1787 рр. щодо південних регіонів передбачалось чимало корисного головню для Росії в цілому, насамперед в інтересах дворянства та купецтва (в тому числі й іноземного походження), але все це мало здійснюватися за рахунок простого люду, їхніми руками, а також при значному нехтуванні інтересів корінних жителів – татар, ногайців, едичкульців, українців і представників деяких інших етносів.

§ 5. Чергова російсько-турецька війна й останній період правління Катерини II

У цілому передбачувана нова російсько-турецька війна спалахнула в серпні 1787 р. Зрозуміло, тогочасне царське і османське керівництво звинувачували одне одного в її початку. Радянська історіографія фактично під диктовку Москви з цього приводу писала, що, зазнавши невдачу в дипломатичній боротьбі, Турція, підбурена Англією, намірилась вирішити “кримське питання” за допомогою зброї. Незабаром після подорожі імператриці на півострів Оттоманська Порта, заручившись підтримкою кількох держав, оголосила війну Росії з метою повернення володінь на півдні. Такі основні трактування початку війни спостерігаємо в історичній літературі кінця 40-х – 80-х років минулого століття в СРСР¹⁰⁸.

Проте насправді не все було так однозначно. Дійсно існували гострі політичні непорозуміння й дипломатичні конфлікти між обома сторонами. Втім керівництво Турції неодноразово зверталось до царського уряду з метою їхнього залагодження, можливо й лицемірно-показово, але офіційно періодично наголошувало на своєму бажанні продовження мирних стосунків. Росія ж відверто готувалась до війни, стягуючи свої війська до прикордоння. Катерина II особисто

¹⁰⁸ Наприклад, див.: Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. – Ч. 1. – С. 94; История СССР. Первая серия. – Т. 2. – М., 1966; Історія Української РСР. – Т. 1. – К., 1967. – С. 340; Радянська енциклопедія історії України. – Т. 4: Розлив–Яцкевич. – К., 1972. – С. 29 та ін.

заявила 31 серпня 1787 р. на засіданні Державної ради, що причиною збройного конфлікту є “затруднення со стороны турецкой противопологаемы... всякий раз, когда только на- стояло дело в пользовании нам выгод, торжественными обя- зательствами одержанных; сколь справеливы и умеренны были напротив того предъявленныя с здешней стороны тре- бованія...”. Тобто, іншими словами, мова йшла про ніби ви- конання Росією “справедливих” умов мирного договору від 1774 р. і нехтування ними Портою. Офіційною ж причиною початку війни з боку першої стало звинувачення османської сторони в “предерзостном і наглом” арешті одного з царських міністрів, звинуваченого в протиправних діях на території Оттоманської Порти¹⁰⁹. Далі Катерина II наголосила, що “*не может уже она внимать никаким предложениям к примере- нию, пока оный министр освобожден не будет, и доколе Порта не поправит проступка своего должным удовлетворением*”. У свою чергу: “За праведную причину и твердость духа мо- наршаго защищать честь короны и достоинство империи, Совет единодушно соглашался принять оружие и действовать оным противу врагов, войну начавших, полагая тем болем к тому удобства, что **войска наши в великом числе стоят уже при границах турецких**”¹¹⁰. Чимало сучасників безпо- середньо звинувачували Потьомкіна у розв’язанні війни через дані ним інструкції російському послу в Константино- полі Булгакову.

Більше того, ще в таємному “рескрипті” імператриці Потьомкіну від 16 жовтня 1786 р. однозначно йшлося про не- минучість війни з Портою найближчим часом, а тому вона наголосила: “С *особенным удовольствием* приємлем мы план,

¹⁰⁹ Архив Государственного совета. – Т. 1: Совет в царствование императрицы Екатерины II (1768–1796 гг.). – СПб., 1869. – С. 459.

¹¹⁰ Там же. – С. 460.

вами начертанный... вверив вам главное начальство над армією, даем вам полную власть и разрешение распространить все поиски, кои к пользе дела и к славе оружия нашего служить могут”¹¹¹. А вже 13 грудня того ж року Потьомкін сповістив Булгакова про наданий йому монарший дозвіл “починати військові дії”¹¹². Водночас через посла заявив про негайний розрив, у самий рішучий спосіб, дипломатичних відносин з Портою.

Г. Потьомкін же лицемірно й суворо, в традиційному дусі російської влади, звинуватив Францію в потуранні “варварам-туркам” у їхніх агресивних планах, висловився про необхідність визначити для Османської імперії більш “зручні” кордони, нібито заради уникнення подальших збройних конфліктів.

Сегюр, зрозуміло, все добре усвідомив, а тому заперечив графу: “... Ви хочете захопити Очаків і Аккермен, що рівнозначно вимогати Костантинополя; це значить – оголосити війну з метою збереження миру”. В розмові з ним Г. Потьомкін зайшов ще далі, вимагаючи надати автономію (звичайно під впливом Росії) господарям Молдови та Волощини¹¹³.

Крапку в цій риторичі, очевидно, можна поставити, навівши зізнання князя генерала Ф. Щербатова: “П’ять років ми готувалися до війни; війська звідусіль зібрані, артилерія привезена, флот підготовлено, все казано монархині...” (1787).

Отже виникає риторичне питання: чи так важливо в даному випадку, яка держава першою взялася до зброї, головне,

¹¹¹ Брикнер А.Г. Разрыв между Россией и Турцией в 1787 году // Журнал Министерства народного просвещения. – CLXVIII. – Отд. 2. – С. 138.

¹¹² Письмо князя Г.А. Потемкина-Таврического – Я.И. Булгакову. Декабрь 1786 г. // Сборник РИО. – Т. XLVII. – СПб., 1885. – С. 191–192.

¹¹³ Брикнер А.Г. Потемкин. – С. 106.

що обидві готувалися до війни. Як правило, готуючись до війни – її здобуваєш!

Поминаючи власне перебіг подій збройного протистояння 1787–1791 рр., детально описаних в історичній літературі, безпосередню увагу звернемо на політику імператриці стосовно південних регіонів у останній період її правління.

Отже, російсько-турецька війна потужно перервала мирне життя Північного Причорномор'я, виявилась серйозним випробуванням для жителів і народного господарства. Незважаючи на неврожай, мешканці поставляли в армію продовольство, коні, воли, вози тощо. Першочерговим завданням для уряду стало доукомплектування військ місцевими жителями. Чітко проявилась недоречність ліквідації Запорозької Січі, її збройних сил. Замість них терміново створили Катеринославське військо¹¹⁴. Водночас сформували іррегулярні підрозділи з кріпаків¹¹⁵.

Такі реформування російський державний діяч, дипломат, князь, виходець із українського старшинського роду Олександр Безбородько охарактеризував як такими, що породжують “військовий хаос” і підривають дисципліну серед вояків¹¹⁶.

¹¹⁴ Июля 3, 1784 г. Именной, данный Екатеринославскому генерал-губернатору князю Потемкину. Об обращении однодворцев, поселенных по бывшей украинской линии в Екатеринославской губернии в казачью службу // ПСЗРИ. – Т. XXII. – №16552. – С. 863.

¹¹⁵ Генваря 14, 1788 г. Именной, данный Екатеринославскому, Таврическому и Херсонскому генерал-губекрнатолю князю Потемкину-Таврическому. О приписке жителей города Чугуева и раскольнических слобод в Екатеринославской губернии к казачьему корпусу и покупке у помещиков Херсонского и Елисаветградского уездов принадлежащих им селений // Там же. – № 16605. – С. 1009.

¹¹⁶ Брикнер А. Г. Назв. соч. – С. 69.

Стан війська, за свідченням очевидців, був у край незадовільним. Зокрема в кіннотників, підпорядкованих Г. Потьомкіну, шаблі виявились непридатними для бою, а обмундирування солдатів не відповідало погодним умовам; чимало вояків хворіло на лихоманку, а ліків у лазаретах знаходилось обмаль. При великій дорожнечі на продовольство, навіть офіцери терпіли голод, багато рядових не мали сорочок. Коні не отримували достатньо корму, а тому походили на охлялих шкап. Укомплектування війська залишилось неповним: на паперах у ньому налічувалось 100 тис. осіб, насправді готових до бою було близько 40 тис., – інші хворіли, або використовувались на різноманітних будівельних роботах. Цілі військові підрозділи граф сформував лише для того, щоб надати своїм довіреним особам офіцерські чини.

Зрозуміло, що увесь той негатив, який існував навколо Потьомкіна, він намагався старанно приховувати від своєї улюбленої господарки, сторонніх поглядів.

Тим не менш уже самі чутки, що набирають кріпаків до козацьких формувань, породили ілюзію у селян стосовно можливого повернення до “старих часів”, запорозьких традицій. Тому не лише на півдні, а й по всій Україні спалахнув ряд заворушень і, навіть, потужних повстань. Найчастіше вони проявлялись у формі “шукання козацтва”, волі. Типовим прикладом можна вважати повстання в с. Турбаї Київської губернії 1789–1793 рр., що знаходилось поблизу розмежування з Катеринославським намісництвом¹¹⁷.

У зв’язку з початком війни, два царські укази – в лютому й березні 1788 р. заборонили переселяти в південні

¹¹⁷ Гуслистий К.Г. Турбаївське повстання. – К., 1947; Гуржій І.О. Повстання селян в Турбях (1789–1793). – К., 1950.

прикордонні землі казенних селян і колодників¹¹⁸. Указ про казенних селян від 24 лютого діяв до 11 жовтня 1795 р. Тим не менш у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. у козацьких частинах брали участь понад 40 тис. осіб¹¹⁹.

Незважаючи на бойові дії, керівництво Катеринославського намісництва у примусовому порядку розселяло густо залюднені райони й наповнювало жителями цілинні землі, проти чого активно виступали селяни.

В ході війни, через її тяготи, в Г. Потьомкіна декілька разів виникала “крамольна” думка здати Крим ворогу, про що він сповіщав і імператрицю. На таку пропозицію Катерина II категорично відмовлялась пристати: “Пришло мне на ум еще по случаю того, что пишеш о выводе войск из полуострова, что чрез то туркам и татарам открылася бы паки дорога, так-то сказать в сердце империи; ибо на степи едва-ли удобно концентрировать оборону; в прошедшия времена мы занимали Крым, чтоб укратить оборону; а тепер Крым в наших руках; как флот вычинится, то надеюсь, что сия идея совсем исчезнет...”¹²⁰. Далі вона ще раз наголосила: “На оставление Крыма, воля твоя, согласиться не могу; об нем идет война, и естли сие гнездо оставить, тогда и Севастополь и все труды и

¹¹⁸ Февраля 24, 1788 г. Именной, объявленный генерал-прокурором. – О приостановлении переселения крестьян казенного ведомства в южные пограничные губернии // ПСЗРИ. – Т. – XXII. – № 16631. – С. 1035; Марта 15, 1788 г. Сенатский. – О предписании всем губернским и наместническим правлениям, чтобы они отныне осуждаемых в каторгу колодников, вместо Екатеринославской губернии посылали в другие места // Там же. – № 16634. – С. 1038.

¹¹⁹ Архив Государственного совета. – Т. 1. – Ч. 2. – СПб., 1869. – С. 228.

¹²⁰ Собственноручное письмо имп. Екатерины II кн. Г.А. Потемкину // Сборник РИО. – Т. XXVII. – СПб., 1880. – С. 433, 434.

заведения пропадут, и паки возстановятся набегии татарские на внутреннии провинции; и кавказский корпус от тебя отрезан будет, и мы в завлечении Тавриды паки упражнены будем, и не будем знать, куда девать военныя суда, кои ни во Днепре, ни в Азовском море не будут иметь убежища...”¹²¹.

Після смерті Г. Потьомкіна в 1791 р. з'ясувалося, що хоча більшість землевласників і мала на роздані ним від “уряду намісницького дачі” підтверджувальні документи, проте головний правитель краю про них не сповіщав у Сенат, отже на найвищому рівні не затверджував. Тому виникли певні сумніви у законності всіх набутих земель і угідь. Особливо це хвилювало місцеве дворянство, яке звернулось персонально до Катерини II, щоб та видала спеціальний указ стосовно підтвердження його прав. Від 1791 р. імператриця особисто два роки “губернаторствувала” в Таврійській області, поки її не змінив новий фаворит цариці Платон Зубов (1793–1798).

В останнє п'ятиріччя правління Катерини II зі зменшенням загрози нападу з боку Оттоманської Порти, південні регіони почали втрачати значні прерогативи свого господарювання, а тому тутешні поміщики все частіше вимагали “наведення порядків” стосовно їхніх селян – зрівняння в правах з кріпаками, як то мало місце в усій державі.

За цей проміжок часу була анексована ще одна простора територія між р. Буг, кордоном Речі Посполитої та Дністром. Згідно указу від 26 січня 1792 р. її приєднали під назвою Очаківська область до Катеринославського намісництва. Тоді ж розробили і затвердили новий “План роздачі земель і їхнього заселення в губернії Катерино-

¹²¹ Собственноручное письмо имп. Екатерины II кн. Г.А. Потемкину // Сборник РИО. – Т. XXVII. – СПб., 1880. – С. 491–493.

славській”¹²². З цієї місцевості татар витіснили ще в 1779 р., згідно російсько-турецьких домовленостей. Прикметно, що на території поселення Хаджибей, де запланували будувати нове місто Одесу, в 1793 р. мешкали лише 8 чоловіків і дві жінки¹²³.

Кілька останніх років правління Катерини II стосовно південних регіонів позначились певними адміністративно-територіальними перетрубаціями, перерозподілом людських ресурсів, потужним неврожаєм (1794), водночас, незважаючи ні на що, помітним зростанням рівня сільського господарства та промисловості.

¹²² Генваря 26, 1792 г. Именной, данный Сенату. О присоединении к Екатеринославской губернии земель, новоприобретенных от Порты Оттоманской, между рек Буга и Днестра лежащих // ПСЗРИ. – Т. XXIII. – № 17017. – С. 301; Генваря 26, 1792 г. Именной, данный Екатеринославскому губернатору Каховскому. О заселении земель, новоприобретенных от Порты Оттоманской, между рек Буга и Днестра лежащих // Там же. – № 17018. – С. 301.

¹²³ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье. – С. 201.

Кілька останніх зауваг

Підбиваючи підсумки усього сказаному вище, зазначимо найважливіше. В останній третині XVIII ст. у південних регіонах сталися різкі зміни суспільно-політичного, економічного та демографічного характеру, причому далеко не завжди на користь місцевого населення. Провідну роль у цьому, безперечно відіграла Катерина II та її найближче оточення і, впершу чергу, фаворит Г. Потьомкін. Саме за їхнього управління до Російської імперії анексовано області між Бугом і Дніпром, нижнім Доном і Єй (1774), у насильницький засіб, з чисельними жертвами приєднано Кримський півострів (1783), нарешті захоплено міжріччя Дністра та Бугу (1791).

Постійна конфронтація з Османською імперією – претендентки на панування в південних регіонах – позначилось на всьому характері господарювання, навіть побуті місцевих жителів. Тут відбувалось потужне змішування представників різних релігій, етносів і соціальних груп, часто не сумісних для проживання в одному територіальному просторі (старовіри та меноніти, іудеї, православні та мусульмани і ін.). Специфікою заселення краю стало і те, що сюди значною мірою штучно “підселяли” численні партії колодників, солдатських дружин і “дівок” сумнівної моральності, котрих досить часто і надзвичайно швидко віддавали заміж за незнайомих чоловіків.

У наслідок часто порожніх обіцянок йшов непомірний наплив переселенців, який нерідко випереджав елементарні можливості забезпечення їх на місці продовольством, а

худобу кормами. Як наслідок виникали голод, епідемії, помори. Зокрема, протягом останньої чверті століття населення Кримського півострова збільшилось ледь не вдвічі (від 50 тис. осіб обох статей до майже 100 тис.). Причому на забаганку Катерини II і Г. Потьомкіна почали освоювати малопридатні землі на північ від Перекопу, котрі мали пустинний вигляд. Реалізація такої жорсткої політики супроводжувалась багатьма людськими смертями, необлаштованістю й фізичними стражданнями в побутуванні.

Ще одну прикметну рису в політиці Катерини II стосовно південних областей становила порівняно незначна кількість кріпаків, деяка поблажливість до їхнього статусу, на відміну від Слобожанщини та Лівобережжя, де кріпосне право вже “розквітло” в повному обсязі в 60-х першій половині 80-х років. На кінець правління цариці їхня кількість тут досягла всього 6 тис. душ. Поземельно особисто ж залежних селян налічувалось лише в Катеринославському намісництві на середину 80-х років близько 150 тис. душ.

Від середини 70-х до середини 80-х років уряд Катерини II неймовірно прискореними темпами заселення півдня, фактично легалізував втечі селян від своїх панів з інших регіонів імперії, наприклад з України (Правобережжя, Лівобережжя, Слобожанщина). При цьому особливо нехтувались інтереси кочових народів.

Використовуючи значні прорахунки в галузі реформування, проти Г. Потьомкіна сформувалась потужна опозиція, яка ще більше намагалась скомпрометувати його діяльність.

На розвиток народного господарства помітно впливало будівництво фортифікаційних споруд, навколо яких виникали нові населені пункти, наприклад, міста, засновувалось городництво, садівництво, виноградарство, скотарство, ремесла й промисли.

Особливо “просунути вперед” ведення господарства дозволила анексія Кримського ханату та “потіснення” (або й виселення) татар, представників не мусульманської віри, таких як караїми¹²⁴.

Промисловість яка розвивалась у межах Північного Причорномор’я часто-густо “прив’язувалась” до сільського господарства. Домінували підприємства засновані на переробці зерна (млинарство, винокуріння), або продуктів скотарства (кінні, вівчарні, шкірні заводи).

Над усім господарюванням перевагу мав військово-промисловий комплекс, забезпечення армії та чорноморського флоту.

¹²⁴ Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР. – К., 1965.

Наукове видання

Олександр Іванович ГУРЖІЙ

Проблеми формування
південних губерній Російської імперії
в політиці Катерини II

Відповідальний редактор:
Смолій В.А. – академік НАН України

Набір тексту: *Г. Березанська*

Комп'ютерна верстка
та оригінал-макет: *Л. Мигаль*

Підписано до друку 14.11.2017 р. Формат 60x84 1/16

Ум. друк. арк. 4,4. Обл. вид. арк. 2,9

Наклад 300 прим. Зам. 31-2017.

Редакційно-видавничий відділ
Інституту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4.

Свідоцтво

про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.